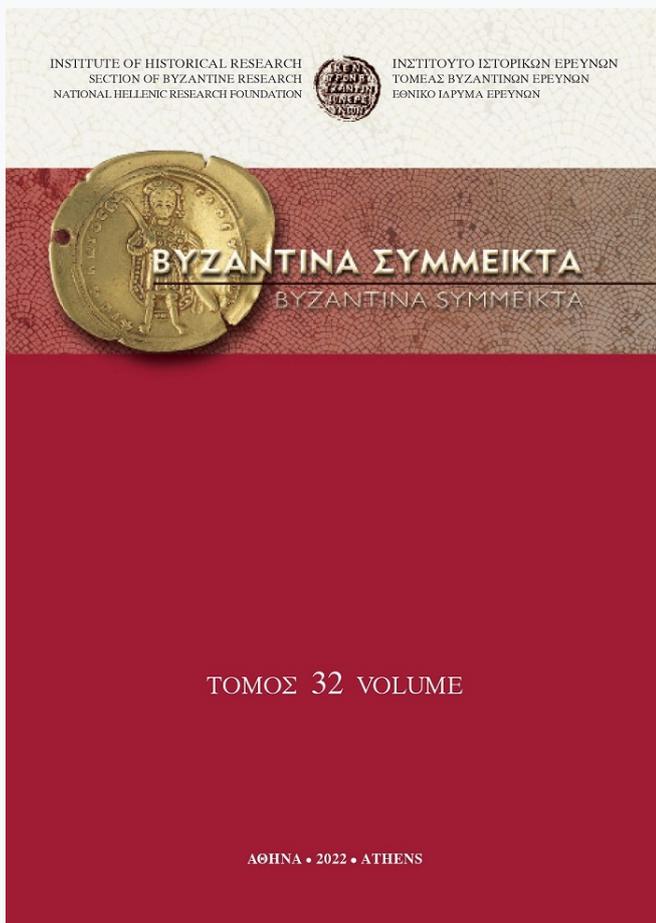

Byzantina Symmeikta

Vol 32 (2022)

BYZANTINA SYMMEIKTA 32

Ὁ χριστιανικός συμβολισμός τοῦ φυσικοῦ κόσμου στήν θεολογική γραμματεία τοῦ Βυζαντίου (μὲ ἔμφαση στήν ὑμνογραφία)

Μαρία ΧΡΟΝΗ

doi: [10.12681/byzsym.30409](https://doi.org/10.12681/byzsym.30409)

Copyright © 2022, Μαρία ΧΡΟΝΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΧΡΟΝΗ Μ. (2022). Ὁ χριστιανικός συμβολισμός τοῦ φυσικοῦ κόσμου στήν θεολογική γραμματεία τοῦ Βυζαντίου (μὲ ἔμφαση στήν ὑμνογραφία). *Byzantina Symmeikta*, 32, 321–367. <https://doi.org/10.12681/byzsym.30409>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 32 VOLUME

ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
(μὲ ἔμφαση στὴν ὑμνογραφία)

ΑΘΗΝΑ • 2022 • ATHENS

ΜΑΡΙΑ ΧΡΟΝΗ

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
(μὲ ἔμφαση στὴν ὕμνογραφία)

Τὰ συνόντα τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμο τῆς δημιουργίας κατέχουν σημαντικὴ θέση στὴν κοσμοθεωρία καὶ στίς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν κειμένων τῆς θύραθεν ἀλλὰ καὶ – κυρίως– τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας τοῦ Βυζαντίου. Τὰ φυτὰ, οἱ πολύτιμοι λίθοι, οἱ ἀστέρες, οἱ πλανῆτες, καὶ βεβαίως τὰ ζῶα, τὰ πτηνά, οἱ ἰχθεῖς καὶ γενικὰ ὅλα τὰ ὄντα τῆς φύσης ἐρμηνεύονται συμβολικὰ καὶ ἀπὸ τοὺς συμβολισμοὺς αὐτοὺς ἀντλοῦνται διδαχὲς γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Ὁ H. G. Beck εἶχε χαρακτηρίσει τὴν τάση αὐτὴ «χριστιανικὸ συμβολισμὸ τῆς φύσης»¹.

Τὴν περιγραφὴ τῶν ὄντων τῆς φύσης, ποὺ εἰσήγαγε ὁ Ἀριστοτέλης², τὴν συνέχισαν, κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος (2ος αἰ. π.Χ)³, ὁ Κλαύδιος Αἰλιανός (2ος αἰ. μ.Χ)⁴ καὶ ἄλλοι. Κατὰ τὴν πρῶτῃ βυζαντινῇ περίοδῳ ἢ παράδοσιν τῆς συγγραφῆς ἐγχειριδίων φυσικῆς

1. H. G. BECK, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, 33, πρὸς βλ. H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Wien 1978, τ. 2, 263 καὶ Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Τὰ ζῶα στὸ Βυζαντινὸ Δίκαιον, κοσμικὸ καὶ κανονικὸ, *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 75 (2004), 77-90.

2. Ἀριστοτέλης, *Ἱστορίαι περὶ τὰ ζῶα*, ἔκδ. P. LOUIS, *Aristotle, Histoire des animaux*, Paris 1969.

3. Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος, *Σχόλια εἰς τὸ Ἀριστοτέλους, Περὶ ζῴων ἱστορίαι*, ἔκδ. A. NAUCK, *Aristophanis Byzantii Grammatici Fragmenta*, Halle 1848.

4. Κλαύδιος Αἰλιανός, *Περὶ ζῴων ιδιότητος*, ἔκδ. A. F. SCHOLFIELD, *Aelian on the characteristics of animals*, London 1958-1959. Βλ. καὶ C. OSER-GROTE, λήμμα *Aelianus* στὸ K.H. LEVEN (Hrsg.), *Antike Medizin. Ein Lexikon*, München 2005 [στὸ ἐξῆς: AML], 13-14.

ιστορίας συνεχίστηκε με τὰ κείμενα τοῦ Φυσιολόγου καὶ τῶν Κυρανίδων (ἀγνώστων συγγραφέων), τοῦ Τιμοθέου Γάζης (6ος αἰ.)⁵, καθὼς καὶ μετὰ τὴν Χριστιανικὴ Τοπογραφία τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη (6ος αἰ.)⁶.

Τὸ *Περὶ ζῴων ἰδιότητος* τοῦ Αἰλιανοῦ ἐπηρέασε σημαντικὰ τοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς ποὺ ἀσχολήθηκαν μετὰ σχετικὰ θέματα, ἐνῶ ὑπῆρξε ἀγαπητὸ ἀνάγνωσμα στὸ Βυζάντιο κατὰ τὴν πρώιμη περίοδο, ἴσως ἐπειδὴ οἱ ἀντιλήψεις του περὶ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῶν ὄντων τῆς φύσης⁷ ἐναρμονίζονται μετὰ τοὺς ἀντίστοιχους χριστιανικοὺς συμβολισμοὺς⁸. Ἐπισημαίνεται ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ στάση τοῦ Αἰλιανοῦ ἀπέναντι στὰ ζῶα: προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψει σὲ αὐτὰ ἰδιότητες καὶ τρόπους συμπεριφορᾶς ποὺ ἀνήκουν στοὺς ἀνθρώπους.

Οἱ ἀπόψεις τῶν μελετητῶν τῆς φύσης στὴν ἀρχαιότητα σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποὺ πηγάζουν καὶ διαμορφώνονται κυρίως ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ* καὶ τὴν *Καينὴ Διαθήκη*, συνέβαλαν καθοριστικὰ στὴν διαμόρφωση μιᾶς ἠθικολογικῆς ἀντιμετώπισης τῆς φύσης καὶ σεβασμοῦ ἀπέναντι σὲ κάθε ὄν τῆς δημιουργίας, ἡ ὁποία βρῖσκει τὴν κορυφαία δογματικὴ της ἔκφραση στὸν *Λόγον εἰς τὴν Ἑξαήμερον* τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (4ος αἰ.)⁹, ποὺ ἀποτελεῖ κορυφαῖο θεολογικὸ καὶ διδακτικὸ κείμενο μετὰ χριστιανικὸν συμβολισμὸ τῶν ὄντων τῆς φύσης. Οὐσιαστικὰ εἶναι ἓνας εὐρύτατος σχολιασμὸς τῆς *Γενέσεως*, τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ συγγραφεὺς ἐξάγει διδακτικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ.

5. Τιμόθεος Γάζης, *Ἐπιτομὴ περὶ ζῴων*, ἔκδ. M. HAUPT, *Excerpta ex Timothei Gazaei libris de animalibus, Opuscula* 3 (1876), 273-302. Βλ. καὶ F. S. BODENHEIMER – A. RABINOWITZ, *Timotheus of Gaza on animals, fragments of a byzantine paraphrase of an animal-book of the 5th century*, Paris – Leiden 1949.

6. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης, *Χριστιανικὴ Τοπογραφία*, τ. 1-3, ἔκδ. W. WOLSKA-CONUS, Paris 1966. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη βλ. ΣΤ. ΗΜΕΛΛΟΣ, *Τὸ περὶ ζῴων ἰδιότητος ἔργον τοῦ Αἰλιανοῦ ὡς πηγὴ εἰδήσεων περὶ μαγικῶν καὶ δεισιδαιμόνων δοξασιῶν καὶ σσηθειῶν*, Ἀθήνα 1972, 28-34. HUNGER, *Profane Literatur*, τ. 1, 520 κ.ἑξ., τ. 2, 270.

7. Αἰλιανός, *Περὶ ζῴων ἰδιότητος*, τ. Β', 64. Βλ. καὶ O. RIHA, *Anthropomorphismus, AML*, 60-61. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν συμβόλων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τὴν ἐποχὴ μας, βλ. J. C. COOPER, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London 1978 (μτφρ. Ἀ. Τσακάλης, *Λεξικὸν Συμβόλων*, Ἀθήνα 1992).

8. BECK, *Volksliteratur*, 74-77, 280. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Τὰ ζῶα στὸ Βυζαντινὸ Δίκαιο*, 77-90.

9. Βασίλειος Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, ἔκδ. E. A. DE MENDIETA – S. Y. RUDBERG, *Basilii von Caesarea, Homilien zum Hexaemeron*, Berlin 1997.

Ἐγχειρίδια φυσικῆς ἱστορίας μὲ προτεραιότητα τὴν περιγραφὴ εἰδῶν τῆς πανίδας ἔγραψαν ἀργότερα καὶ ἄλλοι βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ὅπως π.χ. ὁ Μανουὴλ Φιλῆς (13ος αἰ.)¹⁰. Οἱ συγγραφεῖς τῶν *ἐγχειριδίων φυσικῆς ἱστορίας* ἀκολουθοῦν τὴν μέθοδο τῆς λεπτομεροῦς παρατήρησης τῆς φύσης καὶ τῆς συστηματικῆς καταγραφῆς τῶν ποικίλων εἰδῶν κυρίως τοῦ ζωικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ φυτικοῦ βασιλείου, τῆς φυσιολογίας, τῆς συμπεριφορᾶς, τῆς σχέσης κάθε εἴδους μὲ τὰ ἄλλα καὶ κυρίως τῆς θέσης του μέσα στὴ φύση σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ἐπιπλέον σὲ ὀρισμένα κείμενα ἀπὸ αὐτὰ περιλαμβάνονται καὶ συμβολισμοί, οἱ ὅποιοι προκύπτουν ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς συμπεριφορᾶς κάθε ἔμβιου ὄργανισμοῦ καὶ ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν ἰδιοτήτων καὶ τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν του.

Κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο ἄκμαζε ἡ φιλοσοφία τοῦ νεοπλατωνισμοῦ καὶ παράλληλα ἡ χριστιανικὴ θρησκεία διαδιδόταν ταχύτατα. Τὸ βασικὸ κοινὸ στοιχεῖο μεταξὺ νεοπλατωνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ εἶναι ἡ ὑπερβατικὴ θεώρηση τῆς φύσης καὶ τῶν ὄντων. Ὁ νεοπλατωνιστὴς Πρόκλος εἶχε διατυπώσει πρῶτος τὴν θεωρία τῆς *θεουργίας* μέσω τῆς *συμπαθείας*, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ παρουσία τοῦ θείου ἐνυπάρχει σὲ ὅλα τὰ ὄντα τῆς φύσης, ἄστρα, λίθους, φυτὰ καὶ ζῶα¹¹. Ἔτσι, παρατηρώντας τὴν φύση μεταβαίνουμε ἀπὸ τὸ τελευταῖο καὶ πρὸς τὸ πρῶτο καὶ ἀνώτερο καὶ διαπιστώνουμε ὅτι τὸ ἓνα ἐνυπάρχει στὸ ἄλλο, ἀφοῦ σὲ ὅλα κοινὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ θεϊκὴ οὐσία. Στὸ οὐράνιο ὑπάρχει τὸ γήινο καὶ ἀντιστρόφως, τὰ ὄντα τῆς γῆς συμβολίζουν τὰ ἀόρατα ὄντα τοῦ οὐρανοῦ¹².

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἐντάσσονται στὴν γενικότερη θεωρία περὶ μεθέξεως τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων στὴς ἰδέες *περὶ ὁμοιώσεως Θεῶν*, ποὺ διατύπωσε

10. Μανουὴλ Φιλῆς, *Περὶ ζῶων ιδιότητος, Σύντομος ἔκφρασις ἐλέφαντος, Εἰς τὸν μεταξοποιὸν σκώληκα, περὶ στάχους* κ.ἄ, ἔκδ. F. S. LEHRIS – F. DÜBNER, *Poetae bucolici et didactici*, Paris 1862.

11. Πρόκλος, *Σφαίρα*, ἔκδ. L. SIOUVANES, *Proclus Neo-platonic Philosophy and Science, The Sphere*, New Haven 1996, 43-61. Βλ. ἐπίσης A. KAZHDAN – D. J. O'MEARA, *λήμματα Proklos καὶ Philosophy*, ODB III, 1730 καὶ 1658-1660 ἀντιστοίχως.

12. A. KAZHDAN – A. CUTLER, *Neoplatonism*, ODB II, 1455-1456. K. REINHARDT, *Kosmos und Sympathie, Neve Untersuchungen über Poseidonios*, München 1926, 111-113. J. R. PARTINGTON, *The Origins of the Planetary Symbols for the Metals*, *Ambix* 1 (1937-1938), 61-64. Βλ. ἐπίσης καὶ K. OEHLER, *Antike Philosophie und Byzantinisches Mittelalter*, München 1969, 66 κ.ἑξ., 145 κ.ἑξ.

ὁ Πλάτων¹³. Παρουσιάζουν δὲ πολλὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ 4ου αἰώνα, κυρίως τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ¹⁴, σχετικὰ μὲ τὴν συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν θεϊκὴ τελειότητα καὶ τὴν ἐπίτευξη τοῦ *καθ' ὁμοίωσιν* (Γέν. 1.26). Καρπὸς αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἔργα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, εἶναι τὸ *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* (ἀκρεοφαγία) τοῦ Πορφύριου τοῦ Τυρίου¹⁵ (3ος αἰ. μ.Χ.), ποὺ οὐσιαστικὰ αἰτιολογεῖ ἐν μέρει καὶ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴν βρώση κρέατος πολλῶν ἀνθρώπων στὴν ἐποχὴ μας¹⁶.

Ἡ *συμπάθεια* τῶν νεοπλατωνικῶν, ἡ ὁποία σχεδὸν ταυτίζεται θεωρητικὰ μὲ τὸν *χριστιανικὸ συμβολισμὸ τῆς φύσης*¹⁷ καὶ ἀναπτύσσεται κατὰ τὴν πρῶτὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζει τὴν σκέψη τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν συγγραφέων.

Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς τὸν 11ο αἰ. ἐρμηνεύοντας τὴν συμπάθεια ὡς νόμο τῆς φύσης ἀναφέρεται σὲ ἐσωτερικὲς ἀόρατες δυνάμεις τῶν ὄντων, οἱ ὁποῖες ἐνεργοῦν ὑπερφυῶς μὲ *σύμπνοια καὶ ἁρμονία* καὶ λειτουργοῦν ἀπόλυτα ὀργανωμένα *ὑπὸ τὴν πρῶτὴν αἰτίαν*¹⁸.

Ἡ ἰδέα τοῦ χριστιανικοῦ συμβολισμοῦ ἐπομένως βασιίεται στὴν παρατήρηση τῆς φύσης, ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτουν συγκεκριμένα

13. Πλάτων, *Θεαίτητος*, ἔκδ. D. BOSTOCK, *Plato's, Theaetetus*, Oxford 1988, 176a-b. Βλ. καὶ Ἰ. Ν. ΘΕΩΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Πλάτωνος Θεαίτητος*, Ἀθήνα 1980, 157. LAMPE, λ. *μέθεξις, μετοχή*. Βλ. καὶ E. von IVÁNKA, *Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*, Einsiedeln 1964, 175-177, 254-261. P. COURCELLE, *Le corps-tombeau. Platon, Gorgias 393a, Cratyle 400c, Phèdre 250c*, *Revue des Études Anciennes* 68 (1996), 101-122.

14. Βλ. LAMPE, λ. *ὁμοίωσις*. Βασίλειος Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, 9.6. Βλ. ἐπίσης, Κ. Γ. ἈΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ancilla Theologiae: Τὸ φιλοσοφεῖν καὶ θεολογεῖν κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 2004, 134 κ.ἐξ.

15. Πορφύριος Τύριος, *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων*, ἔκδ. J. BOUFFARTIGUE – M. PATILLON, *Porphyre de l'abstinence*, I-II, Paris 1977.

16. Σχετικὲς ἀπόψεις βλ. P. MARTINETI, *Saggi e discorsi. La psyche degli animali*, Torino 1926 (μτφρ. Π. Τσιαμούρας, *Ἡ ψυχὴ τῶν ζώων*, Ἀθήνα 2019).

17. A. KAZHDAN – A. CUTLER, *Symbolism*, ODB III, 1980-1981. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 1.

18. Μιχαὴλ Ψελλὸς, *Ἐπιστολὴ 124*, ἔκδ. S. ΡΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *Michael Psellus Epistulae*, v. I, Berlin – Boston 2019, 305, 27-33.

ἠθικὰ διδάγματα¹⁹. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς ἐντάσσονται στὴν εὐρύτερη ἄποψη τοῦ Χριστιανισμοῦ γιὰ τὴν φύση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὅλα τὰ ὄντα τῆς δημιουργίας, συμμετέχουν στὴν ἐπίτευξη τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου²⁰.

Σημαντικούς ἀνθρωπομορφικούς συμβολισμούς ζώων, πτηνῶν, ἰχθύων καὶ καρπῶν παρουσιάζουν ἐπίσης τὰ δημῶδη μὲ κωμικὸ καὶ σαρκαστικὸ χαρακτήρα ποιητικὰ κείμενα, ποὺ γράφονται κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ κυρίως περίοδο, ὅπως ἡ *Παιδιόφραστος Διήγησις περὶ τῶν τετραπόδων ζώων*²¹, ὁ *Πουλολόγος*²², ὁ *Ὀπωρολόγος* ἢ *Πωρικολόγος*²³, ὁ *Ὀψαρολόγος*²⁴, *Τοῦ Θεολογᾶκη*²⁵. Τὰ κείμενα αὐτὰ ὑποκρύπτουν πολιτικούς, κοινωνικούς καὶ ἐπαγγελματικούς συμβολισμούς, οἱ ὁποῖοι δὲν σχετίζονται μὲ τοὺς χριστιανικούς, ἀλλὰ μὲ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀναγωγές.

Διάσπαρτες ἀναφορὲς σὲ συμβολισμούς ζώων, πτηνῶν, ἰχθύων, φυτῶν καὶ πολύτιμων λίθων ἐντοπίζονται ἐπίσης σὲ κείμενα τῆς κοσμικῆς

19. C. M. BOWRA, *The Heritage of Symbolism*, Michigan ²1962, 68-78, 210-211. H. BAYLEY, *The Lost Language of Symbolism*, California ²2000, 144-145. G. BLOUNT, *The Science of Symbols*, California ²2003, 64, 71.

20. Βασίλειος Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, 7.6. Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου γενέσεως καὶ εἰς τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν* (*Auctorum incertorum, vulgo Basilii vel Gregorii Nysseni Sermones de creatione hominis: sermo de paradiso*, ἔκδ. H. HÖRNER, Leiden 1972, 2-40). Γεώργιος Πισίδης, *Ἐξαήμερος*, ἔκδ. L. TARTAGLIA, *Carmi di Giorgio di Pisidia*, Torino 1998, στ. 930-948. *Φυσιολόγος* [ἔκδ. D. ΚΑΙΜΑΚΗΣ, *Der Physiologus nach der ersten Redaktion* (Beiträge zur klassischen Philologie, 63), Meisenheim am Glan 1974, 81a-b, 94a-b]. [στὸ ἐξῆς: *Φυσιολόγος* (Kaimakis)].

21. *Διήγησις περὶ ζώων τῶν τετραπόδων*, ἔκδ. V. TSIOUNI [MBM 15], München 1972. Ἐπίσης *Διήγησις τῶν τετραπόδων ζώων καὶ Πουλολόγος*, ἔκδ. H. EIDENEIER, Ἡράκλειο 2018.

22. Κείμενο ποὺ ἔχει διασωθεῖ σὲ πολλὲς παραλλαγές, βλ. *Ὁ Πουλολόγος*, ἔκδ. Ἰ. ΤΣΑΒΑΡΗ [*Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη* 5], Ἀθήνα 1987, καὶ τὴν πιὸ πρόσφατη ἔκδοση τοῦ Eideneier (βλ. προηγούμενη σημ.).

23. Ἀνώνυμος, *Πωρικολόγος*, ἔκδ. H. WINTERWERB [Neograeca Medii Aevi 7], Köln 1992. Βλ. καὶ Μ. ΜΗΛΠΚΟΥ-ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗ Ἀνθρωπομορφισμὸς δένδρων. Φυτομεταμορφώσεις ἀνθρώπων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν, *ΕΕΒΣ* 51 (2003), 510-535.

24. *Ὀψαρολόγος*, ἔκδ. H. WINTERWERB (βλ. προηγούμενη σημ.).

25. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (ἔκδ.), Τοῦ Θεολογᾶκη ὡς ἐκ προσώπου τῶν καλουμένων τζύρων, *NE* 7 (1910), 353-359.

γραμματείας. Τὰ ὄντα τῆς φύσης προβάλλονται ὡς θρησκευτικά, πολιτικά, κοινωνικά, μαγικά σύμβολα²⁶, ἀλλὰ καὶ ὡς καλοὶ καὶ κακοὶ οἰωνοί²⁷.

Ἰδιαιτέρως γλαφυρὸ εἶναι τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ μακροσκελὲς σατιρικό ποίημα τοῦ αὐτοκράτορα Θεοδώρου Δούκα Λάσκαρι, στὸ ὁποῖο μὲ δηκτικὸ τρόπο στρέφεται κατὰ τοῦ παιδαγωγοῦ του. Κάθε ἐλάττωμα τοῦ αὐλικοῦ αὐτοῦ εὐνοῦχου ἀντιπαραβάλλεται πρὸς κάποιον φυσικὸ γνώρισμα ἐνὸς ζώου²⁸.

Ἐπίσης πλούσιες ἀναφορὲς στὸ ζωϊκὸ βασίλειο μὲ συμβολικὸ χαρακτήρα περιέχει καὶ τὸ ἔργο *Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης*. Εἶναι ἐνδεικτικὲς τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ἡ παρατήρηση τῆς φύσης καὶ κυρίως τῶν ζώων ὀδηγεῖ στὴν διατύπωση γνωμικῶν μὲ συμβολισμοὺς καὶ διδακτικὲς ἀναγωγὲς ὡς πρὸς τὸν τρόπο ποὺ ὀφείλουν οἱ ἄνθρωποι νὰ σκέφτονται, νὰ συναναστρέφονται μὲ τοὺς ἄλλους, νὰ διαχειρίζονται τὶς ἀντιξοότητες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, νὰ διαμορφώνουν καὶ νὰ ἱκανοποιῶν τὶς ὑλικὲς καὶ πνευματικὲς ἀνάγκες τους²⁹. Τὸ ἔργο αὐτὸ ὡς γνωστὸν συγκαταλέγεται στὰ *κάτοπτρα ἡγεμόνων*³⁰ καὶ εἶναι ἐλληνικὴ παράφραση τοῦ πρωτότυπου ἀραβικοῦ Ibn al-Mugaffa ἀπὸ τὸν Συμεῶνα

26. Βλ. γιὰ παράδειγμα, Θεοφύλακτος Σμιοκάτης, *Διάλογος περὶ διαφόρων φυσικῶν ἀπορημάτων καὶ ἐπιλύσεως αὐτῶν*, ἔκδ. L. M. POSITANO, *Teofilatto Simocata, Questioni naturali*, Napoli 1965. Θεόδωρος Πρόδρομος, *Κατομνομαχία*, ἔκδ. H. HUNGER, *Der Byzantinische Katz-Mause Krieg, Theodoros Prodromos, Katomyomachia*, Graz-Wien-Köln 1968.

27. Βλ. ἐνδεικτικὲς παραπομπὲς στὸ: Μ. ΧΡΟΝΗ, *Ἡ πανίδα στὴν διατροφή καὶ στὴν ἱατρικὴ στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 2012, 28.

28. Θεόδωρος Λάσκαρις, *Κωμωδία εἰς τὸν βασιλοῦλον αὐτοῦ κάκιστον καὶ χεῖριστον ὄντα*, ἔκδ. L. TARTAGLIA, *Theodoros II Ducas Lascaris, Opuscula rhetorica*, München - Leipzig 2000, 154-197.

29. Συμεῶν Σίθ, *Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης*, ἔκδ. L. O. SJÖBERG, *Stephanites und Ichnelates [Studia Graeca Uppsaliensia 2]*, Stockholm 1962, 74.

30. Γιὰ τὰ *κάτοπτρα ἡγεμόνων*, ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἄφθονη, βλ. ἐνδεικτικὰ G. PRINZING, Beobachtungen zu "integrierten" Fürstenspiegeln der Byzantiner, *JÖB* 38 (1988), 1-31. P. ODORICO, Les miroirs de princes à Byzance. Une lecture horizontale, στὸν τόμο P. ODORICO (ed.), *L'éducation au gouvernement et à la vie. La tradition des "règles de vie" de l'antiquité au Moyen age*, Paris 2009, 223-246. Κ. ΠΑΙΔΑΣ, *Ἡ Θεματικὴ τῶν βυζαντινῶν Κατόπτρων Ἡγεμόνος τῆς πρώτης καὶ μέσης περιόδου (398-1085)*. Συμβολὴ στὴν πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, Ἀθήνα 2005.

Σήθ, κατ' ἐντολήν τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ³¹. Τὸ κείμενο ἀποτελεῖ ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα τῆς διακριτικῆς παρείσφρησης ἀλλοτρίων ἀντιλήψεων γιὰ τὰ ὄντα τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τοὺς συμβολισμοὺς τους στὴν βυζαντινὴ κοινωνία.

Αὐτὴ ἡ τάση γιὰ ἀνθρωπομορφισμό τῶν ὄντων καὶ οἱ ἠθικὲς διδαχὲς ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ τους ἀποκρυσταλλώθηκε κατὰ τὴν χριστιανικὴ ἐποχὴ στὸν *Φυσιολόγο*, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο τῆς βυζαντινῆς γραμματείας, μὲ περιγραφή καὶ συμβολισμοὺς ζώων, ἰχθύων, πτηνῶν, φυτῶν καὶ πολύτιμων λίθων. Δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε στὰ πολυσυζητημένα θέματα γιὰ τὸν πιθανὸ συγγραφέα καὶ τὴν χρονολόγησι, τὸν τόπο σύνθεσις, τὶς πηγές, τὶς παραλλαγές, τὰ χειρόγραφα, τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου καὶ τὶς μεταφράσεις σὲ διάφορες γλώσσες (λατινικά, συριακά, αἰθιοπικά, ἀρμενικά, γεωργιανὰ, ρουμανικά, γερμανικά καὶ σλαβικά)³². Ἀπλῶς σημειώνεται ὅτι ὁ *Φυσιολόγος* ἔχει διπλὸ στόχο, νὰ λειτουργήσῃ καὶ ὡς ἐγχειρίδιο φυσικῆς ἱστορίας καὶ ὡς διδακτικὸ ἔργο, βασιζόμενο στὸν χριστιανικὸν συμβολισμό τῆς φύσις. Ἔχει τὶς ἀπαρχές του καὶ σὲ ἀναλόγου περιεχομένου ἔργα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα καὶ ἀπέκτησαν «παγκοσμιότητα», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Beck, στὴν διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα³³. Πλήθος βιβλικῶν χωρίων περιλαμβάνονται στὸ κείμενο.

Οἱ χριστιανικοὶ συμβολισμοὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν ἀκολούθως ἀποτελοῦν ἐνδεικτικὰ παραδείγματα τοῦ πλήθους τῶν ἀνάλογων ἀναφορῶν κυρίως στὴν ὑμνογραφία καὶ γενικότερα στὴν θρησκευτικὴ γραμματεία τοῦ Βυζαντίου.

Πολὴ σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὴν παρατήρησι τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὴν φύσι καὶ τὴν συμπεριφορὰ τῶν συνόντων, εἶναι ὁ 103ος Ψαλμὸς τοῦ Δαυίδ, ὁ ὁποῖος στὴν λειτουργικὴ γλώσσα ὀνομάζεται *Προοιμιακὸς Ψαλμὸς*, ἐπειδὴ βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ. Ὁ Ψαλμὸς,

31. Συμεὼν Σήθ, *Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης, Προοίμιο*, 1.4-5.

32. Γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα βλ. ἀναλυτικὰ τὸ δίτομο ἔργο τοῦ S. LAZARIS, *Le Physiologus grec. Vol. I. La réécriture de l'histoire naturelle antique*, Firenze 2016, καὶ *Le Physiologus grec vol. 2. Donner a voir la nature*, Firenze 2021. Ἐπίσης C. MACÉ – J. GIPPERT (eds.), *The Multilingual Physiologus. Studies in the Oldest Greek Recension and its Translations*, Turnhout 2021.

33. Βλ. BECK, *Volksliteratur*, 77.

βασική πηγή τῆς θρησκευτικῆς γραμματείας τοῦ Βυζαντίου καὶ ιδιαίτερα τῆς ὕμνογραφίας, ἀποτελεῖ περιγραφή τοῦ φυσικοῦ κόσμου, μὲ σκοπὸ νὰ ἐξυμνήσει τὴν σοφία τοῦ Δημιουργοῦ ποὺ ἔκτισε τὴν φύση καὶ ὅλα τὰ ὄντα ποὺ βρίσκονται σὲ αὐτὴν, προσφέροντας στὸ κύριο πλάσμα του, τὸν ἄνθρωπο, τὴν δυνατότητα νὰ ζεῖ ἄρμονικὰ ἀνάμεσά τους καὶ νὰ δοξάζει τὸν Κτίστη, ποὺ προνόησε γιὰ τὴν ἀδιατάρακτη λειτουργία τῶν πάντων.

Ὁ 103ος Ψαλμὸς ὑπῆρξε πηγή ἐμπνευσης γιὰ τὰ κείμενα τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας καὶ ιδιαίτερα γιὰ τὴν ὕμνογραφία³⁴, ὡς πρὸς τοὺς συμβολισμοὺς τῶν κτισμάτων τῆς φύσης³⁵, τετραπόδων ζώων³⁶, πτηνῶν³⁷, ἐρπετῶν³⁸, ἐντόμων³⁹, ζωϊκῆς προέλευσης προϊόντων⁴⁰ καὶ

34. Γιὰ τὶς παραπομπὲς στὰ ὕμνογραφικὰ κείμενα χρησιμοποιήθηκαν τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία (*Μηναῖα*, *Τριώδιον*, *Πεντηκοστάριον* καὶ *Ἱερολόγιον*) στὶς ἀνατυπώσεις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς πιὸ προσιτὲς στὸν ἀναγνώστη. Ὅσα ὕμνογραφικὰ ἔργα δὲν εἶναι σὲ χρῆση στὶς ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας, καταγράφονται στὰ *Analecta Hymnica Graeca*, τ. 1-12 (στὸ ἐξῆς *AHG*), ἔκδ. G. SCHIRÒ [Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici], Roma 1966-1983, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς παραπομπές.

35. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ἀνδρέου Ἱεροσολυμίτου, Α΄ Στιχηρὸ Ἑσπερινοῦ τῶν Χριστουγέννων (25 Δεκεμβρίου): (...) οὐρανοὶ ἀγαλλιᾶσθε, σικριτῆσατε τὰ ὄρη Χριστοῦ γεννηθέντος (...).

36. Βλ. ἐνδεικτικὰ Θεοφάνης, *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Θεόδωρον τὸν Γραπτόν* (27 Δεκεμβρίου), ὠδὴ η΄, τρ. 1ο: Ὡς λέων, παμμάρκα, πεποιθὼς ψυχῆς στερεῶσθι οὐκ ἐδειλίασας (...).

37. Τὰ χωρία ποὺ παρατίθενται ἀκολουθῶς εἶναι ἐνδεικτικὰ. Ἰωσήφ Ὑμνογράφος, *Κανὼν εἰς τὸν ὄσιον Δαυὶδ* (26 Ἰουνίου), ὠδὴ θ΄, τρ. 2ο: ...φύτῳ δὲ πιξάμενος, ὡς ἀετός. Ἀνδρέας Κρήτης, *Κανὼν εἰς τὸν Σταυρόν* (14 Σεπτεμβρίου), ὠδὴ β΄, τρ. 2ο, *AHG* 1, 253: (...) δι' οὗ τὴν ἐκκλησίαν / ὡς νοσιᾶν ἀετὸς / σκέπεις.

38. Θεοφάνης, *Κανὼν εἰς τὸν Πρόδρομον* (7 Ἰανουαρίου), ὠδὴ δ΄, τρ. 2ο: Ἰοῦ με δρακοντίου δήματος / ἰαθῆναι, μάκαρ, δυσώπει, / ὁ τὸν Χριστὸν νόμασι βαπτίσας / τοῖς τοῦ Ἰορδάνου ἐν ᾧ τῶν δρακόντων / ἐμφωλεύουσαν τὴν πονηρίαν / ὁ Σωτὴρ συνέθλασε.

39. Ἰωσήφ Ὑμνογράφος, *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Εὐμένιον Ἐπίσκοπον Γορτύνης* (18 Σεπτεμβρίου), ὠδὴ γ΄, τρ. 1ο: Διέτρεχες σπουδῆ καθὼς ἡ μέλιττα, / λειμῶνας τοὺς λογικοὺς Ἱεράρχα, / τὸ γλυκὺ μέλι θηρώμενος (...). Θεόδωρος Δούκας Λάσκαρις, *Μέγας Παρακλητικὸς Κανὼν εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον*, ὠδὴ ζ΄, τρ. 4ο, *Ἱερολόγιον Μέγα*, Βενετία 1876, 422: Ἐκύκλωσαν αἱ τοῦ βίου με ζάλαι ὡσπερ μέλισσαι κηρίον, Παρθένε (...).

40. Ἀνδρέας Κρήτης, *Κανὼν εἰς τὴν σύλληψιν τῆς ἀγίας Ἄννης* (9 Δεκεμβρίου), ὠδὴ θ΄, τρ. 4ο: Ἡ πορφυρὶς ἡ τὸ ἔριον βάψασα, τῆς ἀπορρήτου τοῦ Λόγου σαρκώσεως (...). Ἰωσήφ Ὑμνογράφος, *Κανὼν εἰς τὸ Γενέθλιον τῆς Θεοτόκου* (7 Σεπτεμβρίου), ὠδὴ ζ΄, τρ.

διαδικασιῶν πρόσληψής τους, ὅπως ἀλειείας⁴¹ καὶ θήρας⁴².

Παρόμοιο περιεχόμενο ἔχει καὶ ὁ 148ος Ψαλμός, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐπίσης σὲ λειτουργικὴ χρῆση στοὺς Αἴνους τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου. Ὁ ψαλμωδὸς καλεῖ ὀνομαστικὰ ὅλα τὰ ὄντα τοῦ φυσικοῦ κόσμου νὰ ὑμνήσουν τὸν Κτίστη τους.

Ἡ παρουσία χριστιανικῶν συμβολισμῶν ἐντοπίζεται καὶ στὰ κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄλλων συγγραφέων, ποὺ πραγματεύονται θρησκευτικὰ θέματα. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα ἀπὸ τοὺς Ἠθικοὺς Λόγους τοῦ Μεγ. Βασιλείου, στὸ ὁποῖο παρομοιάζεται μὲ δέρμα παρδάλεως ὁ μοναχὸς ποὺ δὲν ἀσκεῖ τὴν ἐγκράτεια⁴³.

Ὁ Ἰωάννης Τζέτζης σὲ ἐγκώμιο πρὸς τὴν παρθενομάρτυρα Λουκία συμβολίζει τὴν πνευματικὴ εὐωχία ποὺ προσφέρει ἡ πανήγυρις τῆς ἀγίας μὲ πλούσια τράπεζα καὶ ἐκλεκτὰ ἐδέσματα⁴⁴.

Ἡ Ἐξαήμερος τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἐπηρέασε σημαντικὰ τὸν Γεώργιο Πισίδη (7ος αἰ.), στὸ ἐκτενὲς ποιητικὸ ἔργο *Ἐξαήμερος ἢ Κοσμοουργία*⁴⁵: περιγράφει τὴν φυσιολογία καὶ τὴν συμπεριφορὰ μεγάλου ἀριθμοῦ τετραπόδων ζώων, πτηνῶν, ἐντόμων, ἐρπετῶν καὶ ἰχθύων, κἀνοντας συχνὲς ἀναγωγὲς στὸν δημιουργὸ Θεὸ καὶ στίς ἔννοιες τῆς *σύμπνοιας* μεταξὺ τῶν ὄντων καὶ τῆς ἀέννηας ἐναλλαγῆς ζωῆς καὶ θανάτου μέσα στὴν φύση⁴⁶. Ἡ *Ἐξαήμερος ἢ Κοσμοουργία* τοῦ Γεωργίου

2ο: Ὁ κόχλος Ἄννα προήγαγε πορφύραν τὴν τὸ ἔριον βάψασαν τῆς σωματώσεως τοῦ Λόγου.

41. Ἀνώνυμος, *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον* (26 Σεπτεμβρίου), ὠδὴ δ', τρ. 4ο: *ΑΗΓ 1, 327: Σὺ ἐν πλοκῇ πανσόφως / τῆς θεολογίας ἀλειύσας / τοὺς λογικοὺς ἰχθύας / ἀπέθου, θεολόγε, / τῆ σεπτῆ ἐκκλησίᾳ.*

42. Θεοφάνης, *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Εὐθύμιον, ἐπίσκοπον Σάρδεων* (26 Δεκεμβρίου), ὠδὴ θ', τρ. 1ο: *Ὡσπερ στρουθίον ἐρῶύσθης ἐκ τῆς παγίδος τῶν θηρευόντων σε (...).*

43. Βασίλειος Καισαρείας, *Ἠθικοὶ Λόγοι, ΚΘ' ἐκλεχθέντες διὰ Συμεῶν τοῦ μαγίστρου καὶ λογοθέτου*, PG 32.11125. Πρβλ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὀμιλία εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, PG 60.207: *Τὸ γὰρ πολλὰ σιτεῖσθαι, παρδάλεως, καὶ λέοντος, καὶ ἄρκτου ἐστίν. Εἰκότως οὐ γὰρ ἔχουσι ἐκεῖνα ψυχὴν λογικὴν.*

44. Ἰωάννης Τζέτζης, *Εἰς τὴν παρθενομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Λουκίαν ὑπόμνημα βράχιστον*, ἔκδ. Ἄ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Varia Graeca sacra*, St. Petersburg 1909 (ἀνατ. Ἀθήνα 1956), 13-36.

45. Γεώργιος Πισίδης, *Ἐξαήμερος ἢ Κοσμοουργία*, ἔκδ. L. TARTAGLIA, στ. 309-425.

46. Βλ. γιὰ παράδειγμα, Γεώργιος Πισίδης, *Ἐξαήμερος*, στ. 1397: *σύμπνοια καὶ σύρροια τῶν ὄλων μία καὶ στ. 1679: καὶ πάντα καὶ ἓν, ταῦτα γὰρ συναπτέον.* Βλ. ἐπίσης καὶ στ. 1454-1461.

Πισίδη ἔχει ἐπιρροὲς καὶ ἀπὸ τὴν θύραθεν γραμματεία, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀστρονομία⁴⁷.

Ἀκολούθως παρατίθενται ἐνδεικτικὰ ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς χριστιανικοὺς συμβολισμοὺς κυρίως ζώων, πτηνῶν, ἰχθύων, ἐντόμων στὴν ὕμνογραφία καὶ στὸν *Φυσιολόγο*. Οἱ πηγές τους εἶναι κυρίως ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ* καὶ τὴν *Καينὴ Διαθήκη* καὶ παρατίθενται μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ.

Ἄετος

Ὁ *Φυσιολόγος* στὴν ἐνότητα περὶ τοῦ ἀετοῦ ἐρμηνεύει τὸν στίχο 5 τοῦ 102ου ψαλμοῦ: *Ἀνακαινισθήσεται ὡς ἀετοῦ ἡ νεότης σου*.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ βασίζεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀετὸς ὅταν γεράσει καὶ δὲν βλέπει καλά, λούζεται σὲ πηγαῖα νερά. Ὑστερα κάθεται κάτω ἀπὸ τὸν καυτὸ ἥλιο καὶ πέφτουν οἱ λεπίδες ἀπὸ τὰ μάτια του, ἀναζωογονοῦνται τὰ περὰ του καὶ γίνεται πάλι νέος. Ὁ ἀετός, σύμφωνα μὲ τὸν *Φυσιολόγο*, *εἶναι ὁ ἀεὶ νέος (ἀείετος) διὰ τὸ πολλάκις ἀνακαινίζεσθαι καὶ πολλὰ ζῆν*⁴⁸.

Στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία, ὁ ἀετὸς συμβολίζει τὴν πνευματικὴ κάθαρση στὴν ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ, ἡ ὁποία ἀνακαινίζει τὴν ψυχὴ του καὶ τὸν βοηθᾷ νὰ πετάξει πρὸς τὸν Θεό.

Στὴν ὕμνογραφία ἰδιαίτερα, μὲ ἀετὸ συμβολίζονται οἱ ὄσιοι, ποὺ ἐγκαταλείπουν τὴν ματαιότητα τοῦ κόσμου καὶ ἀναζητοῦν τὴν πνευματικὴ ἀνάταση καὶ τὴν προσέγγιση τοῦ Θεοῦ.

Γράφει ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος γιὰ τὸν ὄσιο Δαυὶδ Θεσσαλονίκης:

(...) *φυτῶ δὲ πηξάμενος, ὡς ἀετός, / Πάτερ καλιὰν πρὸς τὰ οὐράνια / τὰς σὰς φρένας ἐξεπέταξας*⁴⁹.

Καὶ πάλι ὁ ἴδιος γράφει γιὰ τὸν εὐαγγελιστὴ Μάρκο: (...) *περιλαβὼν / τῷ εὐαγγελίῳ πᾶσαν τὴν γῆν / ὡς ἀετὸς ὑπόπτειρος*⁵⁰.

Ἐπίσης μὲ ἀετὸ συμβολίζεται ὁ Σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος σκέπει μὲ τὴν ὀριζόντια καὶ κάθετη διάστασή του, ὡς πτέρυγες, τὸ πλήρωμα τῆς

47. H. HUNGER, *Profane Literatur*, τ. 2, 269-270. Βλ. καὶ D. KREKOUKIAS, *Gli animali nella meteorologia popolare degli antichi greci, romani e byzantini*, Firenze 1970.

48. *Φυσιολόγος* (Kaimakis), 20a-21b. Ἐπίσης ἔκδ. É. LEGRAND, *Le Physiologus, στο Annuaire de l'association pour l'encouragement des Etudes grecs en France*, Paris 1873, 225-29 [στὸ ἐξῆς: *Φυσιολόγος* (Legrand)], XXXI].

49. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὸν ὄσιον Δαυὶδ* (7 Ἰουνίου), *AHG* 1, ὠδὴ θ', τρ. 2ο.

50. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν Μάρκον* (25 Ἀπριλίου), *AHG* 1, ὠδὴ θ', τρ. 1ο.

Ἐκκλησίας: (...) δι' οὗ τὴν ἐκκλησίαν / ὡς νοσσιὰν ἀετὸς / σκέπεις, ὡς γράφει Μωσῆς⁵¹.

Ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς συμβολίζει μὲ ἀετὸ τὸν νεογέννητο βασιλέα Χριστό, τὸν ὁποῖον κυνηγοῦν οἱ γῦπες, δηλαδή οἱ στρατιῶτες τοῦ Ἡρώδη:

Τὸν ἀετὸν γῦπες ἐπὶ τὰ ὄρη ἐζήτουν· / ἦν δὲ ἐκεῖνος ἐν ἀποκρύφῳ / σκέπων καὶ θάλλων ταῖς αὐτοῦ πτέρυξι / τὴν νοσσιάν, ἣν ἔκτισε χειρὶ ἰδίᾳ πρότερον⁵².

Οἱ θρησκευτικοὶ συμβολισμοὶ τοῦ ἀετοῦ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*. Τὴν ἀναζωογόνηση τοῦ ἀετοῦ ἀναφέρει ἀλληγορικὰ ὁ προφήτης Ἡσαΐας (40.31), καὶ τὴν συμβολικὴ προστασία πὸν προσφέρει ὁ ἀετὸς μὲ τὶς φτεροῦγες του στὰ νεογέννητα μικρά του, τὴν ἀναφέρουν τὸ *Δευτερονόμιον* (32.10-11) καὶ ὁ προφήτης Ὁβδιού (1.4).

Ὁ ἀετὸς ἀποτελεῖ καὶ τὸ σύμβολο τοῦ Εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη στὴν βυζαντινὴ εἰκονογραφία. Οἱ συμβολισμοὶ τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν μὲ ὄντα τῆς φύσης βασιζονται στὸ χωρίο 4.7 τῆς *Ἀποκαλύψεως*.

Ἀλώπηξ

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῆς συμβολικῆς παρουσίας ζῶων στὴν ἐκκλησιαστικὴ ποίηση ἀποτελεῖ ὁ ἡ' οἶκος τοῦ Ὕμνου εἰς τὰ Ἅγια Νήπια τοῦ Ρωμανοῦ Μελωδοῦ, ὅπου ὁ Ἡρώδης συμβολίζεται μὲ ἀλεπού, ὁ Χριστὸς μὲ σκύμονο καὶ ἀετὸ (βλ. καὶ παραπάνω, οἱ στρατιῶτες μὲ σκύλους καὶ γῦπες, καὶ τὰ νήπια μὲ πρόβατα:

Ἰχνεύσας ἡ ἀλώπηξ τὸν μέγαν σκύμονον, / διεγείρει κατ' αὐτοῦ τοὺς κακοὺς κύνας / ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν Βηθλεὲμ περιτρέχοντας καὶ ζητοῦντας τὸ θήραμα· / τοὺς ἄρνας δὲ σπαράττει, οὐχὶ δὲ τὸν λέοντα· / τῷ βλέμματι γὰρ τούτου οὐκ ἀντοφθαλμεῖ· / τὸν ἀετὸν γῦπες ἐπὶ τὰ ὄρη ἐζήτουν· / ἦν δὲ ἐκεῖνος ἐν ἀποκρύφῳ / σκέπων καὶ θάλλων ταῖς αὐτοῦ πτέρυξι / τὴν νοσσιάν, ἣν ἔκτισεν χειρὶ ἰδίᾳ πρότερον (...) ⁵³.

51. Ἀνδρέας Κρήτης, *Κανὼν εἰς τὸν Τίμιον Σταυρόν* (14 Σεπτεμβρίου), *AHG* 1, ὠδὴ β', τρ. 1ο.

52. Ρωμανός, Ὕμνος εἰς τὰ Ἅγια Νήπια, ἔκδ. P. MAAS - C. TRYPANIS, *Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica Genuina*, Oxford 1963, 21 [στὸ ἐξῆς οἱ παραπομπές σὲ σελίδες τῆς ἔκδοσης αὐτῆς].

53. Ρωμανός, Ὕμνος εἰς τὰ Ἅγια Νήπια, 21.

Οἱ συμβολισμοὶ τῆς ἀλεποῦς, ἡ ὁποία πέρασε καὶ στὴν λαϊκὴ παράδοση γιὰ τὴν πονηρία της, στὸν *Φυσιολόγο* συμβολίζει τὸν διάβολο⁵⁴, ἐνῶ στὴν ὑμνογραφία χρησιμοποιεῖται ἀλληγορικὰ γιὰ τοὺς πονηροὺς διώκτες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀγίων.

Στὴν *Καινὴ Διαθήκη* (*Λουκ.* 13.32) ὁ Χριστὸς ἀπευθυνόμενος στοὺς Φαρισαίους, ἀποκαλεῖ ἀλεποῦ τὸν Ἡρώδη, ὁ ὁποῖος ἀπειλεῖ νὰ τὸν θανατώσει.

Στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*, στοὺς *Θρήνους* τοῦ προφήτη Ἱερεμία (5.16-18) καὶ στοὺς *Ψαλμοὺς* (62.11), ἡ ἀλεποῦ ἐμφανίζεται ὡς σύμβολο ζώου ποὺ προκαλεῖ καταστροφές.

Γενικότερα ἡ ἀλεποῦ περιγράφεται στὰ κείμενα τῆς *Καινῆς* καὶ *Παλαιᾶς Διαθήκης* (βλ. *Ἄ.Ἄσ.* 2.15. *Ἰεζ.* 13.4, 15.18. *Ματθ.* 8.20. *Λουκ.* 9.58, 13.32) ὡς ἀρπακτικὸ ζῶο, ἐπικίνδυνο γιὰ τὶς καλλιέργειες καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὰ ἀμπέλια. Ἀποτελεῖ σύμβολο τῆς πονηρίας καὶ ἀρπακτικότητας ποὺ στρέφεται κατὰ τῶν πιδὸ ἀδύναμων ζώων καὶ τῶν καρπῶν.

Ἄμνος - ἀρνίον - ἀμνάς - κριὸς - πρόβατο

Ὁ ἀμνὸς ἀναφέρεται πολὺ συχνὰ στὴν ὑμνογραφία. Πολλοὶ ὑμνογράφοι συνθέτουν τροπάρια, τὰ ὀνομαζόμενα *Σταυροθεοτοκία*, τὰ ὁποῖα ἄρχονται μὲ τὸν ἴδιο στίχο, στὸν ὁποῖο ἡ Θεοτόκος χαρακτηρίζεται ὡς ἀμνάς καὶ ὁ Χριστὸς ὡς ἀμνός: *Τὸν ἴδιον ἄρνα ἢ ἀμνάς καὶ ἄμωμος Δέσποινα / ἐν τῷ Σταυρῷ ὡς ἐώρακεν (...)*⁵⁵ καί: *Τὸν ἀμνὸν καὶ Ποιμένα καὶ Λυτρωτὴν / ἢ ἀμνάς θεωροῦσα ἐν τῷ Σταυρῷ (...)*⁵⁶.

Ἐπίσης ὁ Ρωμανὸς γράφει: *Τὸν ἴδιον ἄρνα ἢ ἀμνάς θεωροῦσα / πρὸς σφαγὴν ἐλκόμενον ἠκολούθει ἢ Μαρία τρυχομένη (...)*⁵⁷.

Ὁ Χριστὸς ὡς ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ ἀναφέρεται πάλι ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ στὸν *Ἕγμνον εἰς τὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομον*: *Ῥύγνηται νῦν ὁ πενήθρης χιτῶν ἐλάβομεν τὴν στολὴν τὴν λευκὴν, / ἦν ὕφανεν ἡμῖν τὸ πνεῦμα ἀπὸ πόκων ἀγνῶν τοῦ ἀμνοῦ καὶ Θεοῦ, καί: Ἴδε νῦν ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ*

54. *Φυσιολόγος* (Kaimakis), 49a.

55. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Μνήμη τοῦ Ἁγίου Ὄσιομάρτυρος Κόνωνος τοῦ ἐν Ἰσαυρία* (5 Μαρτίου), *Σταυροθεοτοκίον τῶν στιχηρῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ*.

56. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Μνήμη τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Πολυκάρπου, Ἐπισκόπου Σμύρνης* (23 Φεβρουαρίου), *Σταυροθεοτοκίον τῶν στιχηρῶν τοῦ Ἑσπερινοῦ*.

57. Ρωμανός, *Ἕγμνος εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου καὶ εἰς τὸν θρῆνον τῆς Θεοτόκου*, 142.

ὁ λαμβάνων τὰ τοῦ κόσμου παντὸς ἁμαρτήματα, ὅπως ἐπίσης: Ὡ τοῦ κηρύγματος τοῦ βαπτιστοῦ (...) ἀμνὸν ἐκάλει τὸν ποιμένα καὶ ἀμνὸν οὐχ ἀπλῶς, / ἀλλὰ λύοντα πταιίσματα⁵⁸.

Οἱ συμβολισμοὶ αὐτοὶ βασιζονται στὸ χωρίο 1.29 τοῦ *Κατὰ Ἰωάννην* Εὐαγγελίου.

Οἱ πηγὲς τῶν συμβολισμῶν τῶν ζώων αὐτῶν ἀνάγονται στὴν Ἁγία Γραφή. Στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη* ὁ Προφήτης Ἡσαΐας (53.7), ἀναφερόμενος στὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ, γράφει χαρακτηριστικά: ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἦχθη καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφρονος (...). Τὸ χωρίο αὐτὸ χρησιμοποιεῖται σὲ πολλὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα κυρίως τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας καθὼς καὶ σὲ κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀκολουθία τῆς *Προθέσεως*, στὴν ὁποία θὰ ἀναφερθοῦμε ἀκολουθῶς.

Ἐπίσης ὁ Ἀπόστολος Πέτρος στὴν Α΄ Καθολικὴ Ἐπιστολὴ του (1.18-19) ἀναφέρεται στὴν λύτρωση τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τὸν ὄλεθρο τῆς ἁμαρτίας μὲ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀμνοῦ.

Ὁ κυριότερος συμβολισμὸς τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀμνοῦ ἐκφράζεται στὴν λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴν Θεία Λειτουργία, κατὰ τὴν ὁποία τελεῖται τὸ μυστήριον τῆς *Θείας Εὐχαριστίας*, ὅπως παραδόθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο (*Ματθ.* 26.26-28). Ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς ὀνόμασε τὴν σταυρικὴ του θυσία *ποτήριον* (*Ἰω.* 18.11). Ὁ δίσκος, συμβολίζει τὴν νεκρικὴ κλίνη στὴν ὁποία τοποθετεῖται τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν ἱερέα καὶ τὸν διάκονο⁵⁹. Ἀπὸ τὸ πρόσφορο ποὺ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴν Ἀκολουθία τῆς *Προθέσεως*, ὁ ἱερέας τέμνει τὸ κεντρικὸ τετράγωνο τμήμα τῆς σφραγίδας μὲ τὰ γράμματα ΙΣ, ΧΣ, ΝΙΚΑ καὶ τὸ τοποθετεῖ στὴν μέση τοῦ Δισκαρίου. Αὐτὸ τὸ τετράγωνο τμήμα τοῦ ἄρτου ὀνομάζεται Ἀμνὸς καὶ συμβολίζει τὸν Χριστὸ ποὺ ὀδηγήθηκε στὴν θυσία, ὅπως τὸ μικρὸ πρόβατο ὀδηγεῖται ἀδιαμαρτύρητα στὴν σφαγὴ. Ὁ ἱερέας κόβοντας τὸν ἄρτο γιὰ νὰ διαχωρίσει τὸν Ἀμνὸς, ἐπαναλαμβάνει μυστικῶς τὴν ρῆση τοῦ Προφήτη Ἡσαΐα (53.7-8) γιὰ τὸν Μεσσία.

58. Ρωμανός, Ὕμνος εἰς τὸν Πρόδρομον, 41.

59. Βλ. Ἀκολουθία τῆς Προθέσεως, *Ἱερατικόν*, Ἀθήνα 2002, 98-104. Βλ. ἐπίσης, Σ. ΤΡΑΜΠΑΣ, Μητροπολίτης Πισιδίας, *Ὁρθόδοξη πίστις καὶ ζωὴ, συνοπτικὴ Κατήχησις*, Ἀθήνα 2015, 208 κ.ἑξ.

Στὸ τελευταῖο βιβλίο τῆς *Καινῆς Διαθήκης*, τὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη, ποὺ ἔχει σαφῶς ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα, γίνεται ἡ σημαντικότερη ἀλληγορική ἀναφορὰ στὸ Ἄρνιον, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τοὺς ἐρμηνευτὲς τοῦ κειμένου, συμβολίζει τὸν Χριστὸ καὶ τὸ Πάθος του⁶⁰, καθὼς χαρακτηρίζεται ὡς *ἄρνιον ἐσφαγμένον*, ἐνώπιον τοῦ ὁποῦ ὑποκλίνονται ὅλα τὰ ὄντα, ἄγγελοι, ἄνθρωποι καὶ ζῶα: (...) *καὶ ἐν μέσῳ τῶν πρεσβυτέρων ἄρνιον ἐστήκως ὡς ἐσφαγμένον ἄξιόν ἐστι τὸ ἄρνιον τὸ ἐσφαγμένον λαβεῖν τὴν δύναμιν καὶ τὸν πλοῦτον καὶ σοφίαν καὶ ἰσχὺν καὶ τιμὴν καὶ δόξαν καὶ εὐλογίαν*. Στὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη (7.17) ταυτίζεται τὸ Ἄρνιον μὲ τὸν ποιμένα, καθὼς καὶ οἱ δύο ὄροι συμβολίζουν τὸν Χριστό.

Με τὸν ὄρο ἀμνάδα συμβολίζονται οἱ γυναικεῖες μορφές χριστιανῶν μαρτύρων σὲ πολλὲς ὑμνογραφικὲς ἀναφορές:

Ὡς ἀμνάδες ἄμωμοι, ὡς θύματα δεκτὰ τῷ ἀμνῷ τῷ ἀληθινῷ καὶ ποιμένι Μάρτυρες προσηνέχθητε (...) καὶ: Τὰς τοῦ Χριστοῦ / ἀμνάδας κεκρυμμένας / οἱ τοῦ Χριστοῦ / διώκται, ὡσπερ θῆρες / καταδιώξαντες, / παρέδωκαν εἰς σφαγὴν / καὶ κατηνάλωσαν αὐτὰς διὰ βασάνων πολλῶν⁶¹.

Καὶ στὸ 1ο *Κάθισμα* τοῦ Ὁρθρου στὴν μνήμη τῶν ἁγίων γυναικῶν ποὺ τιμῶνται τὴν 1η Σεπτεμβρίου, ὁ ὑμνογράφος ἀναφέρει: *Ἀμνάδες λογικαὶ τῷ ἀμνῷ καὶ ποιμένι προσήχθητε πιστῶς διὰ τοῦ μαρτυρίου (...)*.

Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι τὸ κοινὸ *Ἀπολυτίκιον* ὄλων τῶν παρθενομαρτύρων χαρακτηρίζει τὶς ἅγιες μάρτυρες ὡς ἀμνάδες: *Ἡ ἀμνάς σου Ἰησοῦ κράζει μεγάλη τῇ φωνῇ· Σὲ Νυμφίε μου ποθῶ καὶ σὲ ζητοῦσα ἀθλῶ καὶ συσταυροῦμαι καὶ συνθάπτομαι τῷ βαπτισμῷ σου καὶ πάσχω διὰ σέ, ὡς βασιλεύσω σὺν σοί, καὶ θνήσκω ὑπὲρ σοῦ, ἵνα καὶ ζήσω ἐν σοί· ἀλλ' ὡς θυσίαν ἄμωμον προσδέχου τὴν μετὰ πόθου τυθεῖσάν σοι. Αὐτῆς πρεσβεΐαις, ὡς ἐλεήμων, σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν⁶².*

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τύπο ἀμνὸς ἀναφέρεται στὴν Ἁγία Γραφή καὶ στὴν θρησκευτικὴ γραμματεία καὶ ὁ τύπος πρόβατο⁶³. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ

60. Βλ. ἐνδεικτικὰ Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἀποκάλυψις Ἰωάννου μετὰ συντόμιον ἐρμηνείας* Ἀθήνα 1991, 988. Πρβλ. Γ. ΦΑΛΤΑΚΗΣ, *Μηνύματα ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως*, Ἀθήνα 2012, 77-80.

61. Ἀνώνυμος, *Ἀσματικὸς Κανὼν* στὶς ἅγιες γυναῖκες (1 Σεπτεμβρίου), ὠδὴ ε', τρ. 1ο.

62. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ἀνώνυμος, *Ἀπολυτίκιον τῆς ἁγίας παρθενομάρτυρος Εἰρήνης* (5 Μαΐου), *Μέγα Ὡρολόγιον* (5 Μαΐου), 277-278.

63. Πρόβατα χαρακτηρίζονται τὰ ἐνήλικα ζῶα τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Βλ. ΧΡΟΝΗ, *Ἡ πανίδα* (ὄπως σημ. 27), 103-104.

προβάτου για τὸν καταδιωγμένο ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπο, ὅπως οἱ ἄγιοι, ἢ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραήλ, ἀπαντᾶται στὸν *Ψαλμὸ 43.23* (ὡς πρόβατα σφαγῆς). Ὁ Δαυὶδ ἀναφέρεται στὴν κατάληψη τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τοὺς Ἰδουμαίους, κατὰ τὴν διάρκειά τοῦ πολέμου ποὺ διεξήγαγε ὁ ἐκλεκτὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ Ἰσραήλ, ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν του, Ἀμμωνιτῶν καὶ Σύρων⁶⁴. Ὁ ψαλμικὸς αὐτὸς στίχος χρησιμοποιεῖται πολὺ συχνὰ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς ὑμνογράφους⁶⁵.

Ὡς χαμένο ἀπὸ τὴν ποιμνὴ τοῦ πρόβατο συμβολίζεται καὶ ὁ ἁμαρτωλὸς ἄνθρωπος καθὼς καὶ ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα πρὶν τὴν ἔλευση τοῦ Σωτήρα Χριστοῦ. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς ἢ ὁ Ἀρχιποιμὴν, ὅπως ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς ὑμνογράφους. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ὑμνογράφο Θεοφάνη: *Ζητῶν τὸ πρόβατον, Χριστέ, / ὄπερ ἄγριος λύκος / κατεσπάραξε δόλω / Ἰορδάνου ταῖς ροαῖς / ἐφίστασαι (...)*⁶⁶.

Ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος γράφει στὸν *Ἀσματικὸ Κανόνα* στὴν ἁγίαν Δομνίκην: *Ἀκολουθήσασα Χριστῷ / ὡς ποιμένι καθαρῷ ἀμνάς τιμία / πρὸς οὐράνιον μάνδραν / τῶν ἐπισήμων, ἐν ᾧ / προβάτων συναυλία πέφυκεν, / ἐν ἀγαλλιάσει / ἐσκήνωσας, ἀγία*⁶⁷.

Καὶ πάλι ὁ Ἰωσήφ ἀναφέρει στὸν *Ἀσματικὸ Κανόνα* στὸν ἅγιον Θεόδωρον τοῦ Τριχινᾶ: *Ἀρνίον ὡς ἄκακον / ἐντεθραμμένον / ἀσκήσεως, ὄσει, τῇ χλόῃ / κατεσκήνωσας / πρὸς μάνδραν οὐράνιον τῷ ἀρχιποιμένι / Λόγω συννευφραίνεσθαι (...)*⁶⁸.

Καὶ στὸν *Ἀσματικὸ Κανόνα* στὸν ἅγιον Ἀστεῖον, ὁ Ἰωσήφ πάλι γράφει: *Ὡσπερ ἀμνὸν σε / ἐπὶ τοῦ ξύλου ἀναρτήσαντες / πάλαι τῶν εἰδώλων, πάτερ, οἱ λατρευταί (...)*⁶⁹.

Μία σπάνια ἀναφορὰ στὸν κριό, περιλαμβάνεται στὸν *Ἀσματικὸ Κανόνα* τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου στὸν ἅγιο Καλλίστρατο: *Ὡς κριὸς*

64. Βλ. *Β' Βασ.* 8.13 καὶ *Παραλ.* 18.12. Βλ. καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ψαλμοῦ, Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Τὸ Ψαλτήριον μετὰ συντόμου ἐρμηνείας*, Ἀθήνα 1982, 143.

65. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἀκολουθία Ἀναστάσιμος*, ὠδὴ στ', *Εἰρημολόγιον*, ἔκδ. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, β' ἔκδοσι ἀναθεωρημένη καὶ βελτιωμένη, Ἀθήνα 2006, 35.

66. Θεοφάνης, *Κανὼν Προεόρτιος τῶν Θεοφανείων* (4 Ἰανουαρίου), ὠδὴ γ', *AHG* 1, τρ. 1ο.

67. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν Δομνίκην* (8 Ἰανουαρίου), ὠδὴ η', *AHG* 5, τρ. 4.

68. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Θεόδωρον τοῦ Τριχινᾶ* (20 Ἀπριλίου), ὠδὴ ζ', *AHG* 8, τρ. 3.

69. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Ἀστεῖον, ἐπίσκοπον Δυρραχίου* (6 Ἰουλίου), *AHG* 11, ὠδὴ ζ', τρ. 2.

σφαγιάζεται, ἔχων ὡσπερ ἄρνας προθυμῶν αὐτοῦ, ὁ αἰδίμιος Καλλίστρατος, τοὺς στερόδους ὀπλίτας προθυμότερα⁷⁰.

Ἄμεσα συνδεδεμένος μὲ τὰ ζῶα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι ὁ ποιμένας, τοῦ ὁποίου ὁ κυριότερος συμβολισμὸς εἶναι ὁ Χριστός, καθὼς ὁ ἴδιος εἶπε λίγο πρὶν τὸν σταυρικὸ του θάνατο: Ἐγὼ εἶμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός (Ἰω. 10.9-16). Ἐπίσης στὴν *Παραβολὴ τοῦ Καλοῦ Ποιμένος* ὁ Χριστὸς συμβολίζει τὸν ποιμένα, ὁ ὁποῖος ἀφήνει τὸ ὑπόλοιπο κοπάδι του καὶ ψάχνει νὰ βρεῖ τὸ χαμένο πρόβατο, τὸν ἄνθρωπο ποὺ περιέπεσε στὴν ἁμαρτία καὶ ξέφυγε ἀπὸ τὸ ποῖμνιο (Λουκ. 15.4-6).

Μὲ τὴν ἴδια σημασία ἀναφέρεται ὁ Χριστὸς ὡς καλὸς ποιμένας στὴν εὐαγγελικὴ περικοπὴ τῆς σωτηρίας τοῦ τελῶνῃ Ζακχαίου (Λουκ. 19.10).

Ἐπίσης στὸ *Κατὰ Ἰωάννην* εὐαγγέλιο (10.1-14) ὁ Χριστὸς περιγράφει τὴν ποίμνη τῶν πιστῶν ποὺ τὸν ἀκολουθοῦν καὶ σώζονται, καθὼς καὶ τὴν ἀγάπη, τὴν προστασία καὶ τὴν φροντίδα μὲ τὴν ὁποία περιβάλλει ὁ καλὸς ποιμένας τὸ ποῖμνίό του.

Μὲ ποῖμνιο λογικῶν προβάτων συμβολίζεται ἀπὸ τοὺς ὑμνογράφους τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ μὲ ποιμένες οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ ἱεράρχες. Ὁ συμβολισμὸς αὐτὸς ἔχει τὴν βάση στοὺς λόγους τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ἐντέλλεται στὸν Πρωτοκορυφαῖο Ἀπόστολο Πέτρο: *βόσκει τὰ ἄρνια μου, ποίμναινε τὰ πρόβατά μου* (Ἰω. 21.15-16).

Μετὰ τοὺς ἀποστόλους τὴν διαδοχὴ τῆς ποιμανσης τῆς Ἐκκλησίας ἀναλαμβάνουν ὡς διάδοχοι οἱ ἱεράρχες. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Μέγας Βασίλειος στὴν ὑμνογραφία χαρακτηρίζεται ὡς ποιμένας τῶν λογικῶν προβάτων τῆς Ἐκκλησίας: *Γέγονας ποιμὴν τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας διδάσκων τὰ λογικὰ πρόβατα*⁷¹, καὶ *Τοῦ Ἀρχιποίμενος ὡς πρόβατον / πιστὸν Χριστοῦ, Βασίλειε, / τοῖς ζωηφόροις ἴχνεσιν ἐπηκολούθησας*⁷².

Ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος γράφει ἐπίσης γιὰ τὸν ἅγιο Πατερμούθιο:

*Οὐκ εἶσασ / σοῦ τὸν ἄρνα τοῦ λύκου κατάβρωμα / χρηματίσαι ἕως τέλους, σοφὲ Πατερμούθιε, / ἀλλ' ἐκσπάσας τοῦτον, ὡς ποιμὴν τῷ Θεῷ προσενήνοχας*⁷³.

70. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Καλλίστρατον* (27 Σεπτεμβρίου), ὠδὴ δ', τρ. 3ο.

71. Λέων Β΄, *Δοξαστικὸ Λιτῆς εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*, 1 Ἰανουαρίου.

72. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας* (1 Ἰανουαρίου), ὠδὴ θ', τρ. 1ο.

73. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τοὺς μάρτυρας Πατερμούθιον, Κόπρη καὶ Ἀλέξανδρον* (9 Ἰουλίου), ὠδὴ στ', ΑΗΓ 11, τρ. 1ο.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς στὴν ἐπὶ τοῦ ὄρους ὀμίλια (Ματθ. 7-15) συνιστᾶ στὸν λαὸ νὰ διακρίνουν καὶ νὰ προσέχουν τοὺς ψευδοπροφήτες⁷⁴, οἱ ὅποιοι ἐμφανίζονται ὡς λύκοι μὲ ἔνδυμα προβάτου.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ προβάτων καὶ ἐριφίων ἀπὸ τὸν Κύριο στὴν περικοπὴ τῆς Μελλούσης Κρίσεως (Ματθ. 25.31-46). Στὸ κείμενο οἱ ἀγαθοὶ καὶ δίκαιοι χαρακτηρίζονται ὡς τὰ πρόβατα ποὺ θὰ σταθοῦν στὰ δεξιὰ τοῦ Κριτῆ, ἐνῶ τὰ ἐρίφια, τὰ ὁποῖα συμβολίζουν τοὺς ἁμαρτωλοὺς, θὰ σταθοῦν στὰ ἀριστερά. Στὸ εὐλόγο ἐρώτημα ποῖα διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ προβάτων καὶ ἐριφίων, ὥστε νὰ ἀποδίδεται αὐτὴ ἡ μεγάλη ἀντίθεση, οἱ ἐρμηνευτὲς σημειώνουν ὅτι τὰ πρόβατα εἶναι ἀπὸ τὴν φύση τους ἡμερᾶ, ὑπάκουα καὶ ἀθῶα, ἐνῶ τὰ ἐρίφια εἶναι ἀτίθασα καὶ ἄτακτα⁷⁵.

Ὁ συμβολισμὸς τοῦ ἀπολωλότος προβάτου καθὼς καὶ ὁ διαχωρισμὸς τῶν προβάτων ἀπὸ τὰ ἐρίφια, τὸν ὅποιον κάνει ὁ ποιμένας Κύριος, ἀπὸ τὴν ρίζα τοῦ Δαυὶδ, ἀναφέρεται καὶ στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*, στὸ βιβλίο τοῦ Προφήτη Ἰεζεκιήλ (34.16-24).

Ἡ διάκριση αὐτὴ περνᾶ στὴν ὑμνογραφία, ὅπου οἱ ποιητὲς ἐκφράζουν κυρίως τὴν παράκληση πρὸς τὸν Θεὸ νὰ καταταγοῦν οἱ ἴδιοι καὶ οἱ ἀναγνώστες τους μεταξὺ τῶν προβάτων στὴν Δευτέρα Παρουσία.

Σε ἓνα ἀπὸ τὰ Καθίσματα τοῦ Ὁρθοῦ τῆς Κυριακῆς τῶν Ἀπόκρεω σημειώνεται: *Ρῦσαι, Δέσποτα, τῆς τῶν ἐρίφων μερίδος, / καὶ ἀξιώσον ἐκ δεξιῶν σου μὲ στήναι, Κριτὰ δικαιοσύνη⁷⁶*.

Στὸν *Ἀσματικὸ Κανόνα* τοῦ Ὁρθοῦ τῆς Κυριακῆς τῶν Ἀπόκρεω, ὁ ὑμνογράφος Θεόδωρος Στουδίτης γράφει: *Ἦνίκα ἀποχωρίσης ἁμαρτωλοὺς, ἐκ δικαίων / κρίνων τὸν κόσμον, / ἓνα τῶν προβάτων σου μὲ σύνταξον, / ἀπὸ τῶν ἐρίφων διακρίνων με, Φιλάνθρωπε (...)*⁷⁷.

74. Ὡς ψευδοπροφῆτες χαρακτηρίζονται πρόσωπα ποὺ ἐμφανίζονταν ὡς σωτήρες στὸν Ἰσραηλιτικὸ λαό, ἐκμεταλλεζόμενα τὴν προσδοκία τῆς ἐλεύσεως τοῦ Μεσσία, ποὺ θὰ τὸν ἐλευθέρωνε ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴ κυριαρχία. Βλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἡ Καινὴ Διαθήκη μετὰ συντόμου ἐρμηνείας*, Ἀθήνα 1991, 91.

75. Βλ. πρόχειρα Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Ἀπάνθισμα περὶ ἀμνοεριφίων καὶ ἄλλα συναφῆ ἀγροτοποικιμηνικά, στὰ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου *Ζῶα καὶ περιβάλλον στὸ Βυζάντιο (7ος-12ος αἰ.)*, [ΙΒΕ/ΕΙΕ, Διεθνὴ Συμπόσια 21], ἐπιστ. ἐπιμέλεια Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ - Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ - Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀθήνα 2011, 63-69.

76. Ἀνώνυμος, *Κάθισμα Ὁρθοῦ Τριωδίου*, Κυριακὴ τῶν Ἀπόκρεω, *Τριώδιον*, σ. 30.

77. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἀσματικὸς Κανὼν Τριωδίου*, Κυριακὴ τῶν Ἀπόκρεω, ὠδὴ δ', τρ. 5.

Είναι σαφές ότι τὸ πρόβατο, ὁ ἀμνὸς καὶ ἡ ἀμνάδα, καὶ συνεπῶς ἡ ποιμνὴ καὶ ὁ ποιμὴν, ἀποτελοῦν τὰ περισσότερα προσφιλή ὄντα τῆς φύσης ὡς σύμβολα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου, καθὼς καὶ τῶν μαρτύρων, τῶν ἀγίων γενικότερα καὶ τῶν πιστῶν στὴν βυζαντινὴ ὑμνογραφία.

Γὺψ

Ὁ γύπας στὸν *Φυσιολόγο* συμβολίζει τὸ πένθος, στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ περιέλθει ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν πώση του στὴν ἁμαρτία⁷⁸. Στὴν ὑμνογραφία ὑπάρχουν λίγες ἀναφορές, οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τὴν ἀγριότητα τῶν διωκτῶν τοῦ Χριστοῦ. Γιὰ παράδειγμα, γράφει ὁ Ρωμανός: (...) *τὸν ἀετὸν γύπες ἐπὶ τὰ ὄρη ἐξήτουν (...)*⁷⁹.

Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὰ σύμβολα προέρχονται ἀπὸ χωρία τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* (*Μιχ.* 1.16 καὶ *Ψαλμ.* 28.7).

Δάμαλις - Μόσχος

Μία ἄλλη ἀλληγορία κατ' ἀντιστοιχία τοῦ ἀμνοῦ καὶ τῆς ἀμνάδος εἶναι αὐτὴ τοῦ μόσχου καὶ τῆς δαμάλεως. Μὲ μόσχο συμβολίζεται ὁ Χριστὸς καὶ μὲ δάμαλι ἡ Θεοτόκος. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος στὸν *Ἀσματικὸ Κανόνα* τοῦ *Ἀκαθίστου Ὑμνου*: *Δάμαλις τὸν μόσχον ἢ τεκοῦσα, τὸν ἄμωμον, χαῖρε τοῖς πιστοῖς (...)*⁸⁰.

Ὁ ἀνώνυμος ὑμνογράφος ἀναφέρει ἐπίσης σχετικὰ μὲ τὴν Γέννηση τοῦ Χριστοῦ: *Δάμαλις ἢ ἄμωμος / τὸν σιτευτὸν μόσχον φέρουσα, κοιλία προέρχεται εἰς ἅγιον σπήλαιον (...)*⁸¹.

Μὲ τὴν δάμαλιν ἐπίσης συμβολίζονται μορφές ἀγίων γυναικῶν καὶ κυρίως μητέρες ἀγίων. Ἀνώνυμος ὑμνογράφος ἀναφερόμενος στὸ μαρτύριο τοῦ ἀγίου ἱερομάρτυρος Ἐλευθερίου καὶ τῆς μητέρας του Ἀνθίας, συμβολίζει τὸν ἅγιο ὡς ποιμένα τῶν πιστῶν καὶ μόσχο, ἐνῶ τὴν

78. *Φυσιολόγος*, (Kaimakis), 61a-63c. *Le Physiologos* (Legrand), XXXII.

79. Βλ. σμ. 53.

80. Ἰωσήφ, *Κανὼν τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου*, ὠδὴ γ', τρ. 2ο. Οἱ παραπομπές στὸν κανόνα τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου ἀκολουθοῦν τὴν ἐκδοση καὶ τὴν στιχαριθμηση στὸ βιβλίο τοῦ Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα*, τ. Β', Ἡράκλειο 2003, 488-497.

81. Ἀνώνυμος, *Στιχηρὸ Ἑσπερινοῦ Προεορτίων τῆς τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως*, 21 Δεκεμβρίου.

ἀγία Ἄνθια ὡς δάμαλιν: *Χριστῷ προσήγαγες, Πάτερ, πιστῶν ἀγέλας ὡς ποιμῆν / σοὶ δὲ προσφύσα τῷ μόσχῳ / δάμαλις ἢ τεκοῦσα, συνανηρέθη (...)*⁸².

Ὁ συμβολισμὸς τοῦ Χριστοῦ μὲ μόσχο στὴν παραβολὴ τοῦ Ἀσώτου Υἱοῦ (Λουκ. 15. 18-24), ἐρμηνεύεται ὡς ὁ μόσχος ὁ σιτευτός⁸³, τὸν ὁποῖον θυσίασε ὁ Θεὸς Πατέρας γιὰ νὰ ἐορτάσει τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἁμαρτωλοῦ υἱοῦ⁸⁴.

Στὴν παραβολὴ ἀναφέρεται ἀλληγορικὰ ὁ μόσχος, καθὼς στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη* ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα θυσίαζαν οἱ Ἰσραηλίτες γιὰ νὰ ἐξιλεώσουν τὸν Θεό. Ἐνδεικτικὰ, στὸ βιβλίο τοῦ *Λευιτικοῦ*, ἀπαντῶνται δύο ἀνάλογες περικοπές (1.1-3 καὶ 9.1-4).

Ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν δημιουργία παγίων ἀντιλήψεων στὴν ἐκκλησιαστικὴ ποίηση ἢ παρουσία τῶν συγκεκριμένων ζώων καὶ προϊόντων τῆς φύσης, ὅπως τὸ σιμιγδάλι, στὴν συνομιλία τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν Μωυσή, ἀρχικά, καὶ στὴν συνέχεια τοῦ Μωυσή μὲ τὸν Ἄαρών. Στὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς καταγράφονται τὰ ὑλικά ὄντα, τὰ ὁποῖα ζητᾶ ὁ Θεὸς νὰ θυσιαστοῦν ὡς ἐξιλέωση, προκειμένου νὰ φανερωθεῖ στὸν ἐκλεκτὸ λαό του, τὸν Ἰσραήλ. Τὸ χωρίο αὐτὸ τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* προοιωνίζει τοὺς συμβολισμοὺς τῶν ὄντων αὐτῶν στὴν βυζαντινὴ ὑμνογραφία.

Δορκὰς - Νεβροῦς

Στὸν *Φυσιολόγο* μὲ δορκάδα συμβολίζεται ὁ Χριστός. Τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ γενικότερα γιὰ τοὺς χριστιανικοὺς συμβολισμοὺς τῆς φύσης στὰ βυζαντινὰ κείμενα:

Ἔστι ζῶον ἐν τῷ ὄρει λεγόμενον δόρκων. Ὁ Φυσιολόγος ἔλεξε περὶ τούτου, ὅτι ἀγαπᾷ πάνυ τὰ ὑψηλὰ ὄρη, τὴν δὲ τροφὴν εὐρίσκει ἐπὶ τὰ ταπεινὰ τῶν ὀρέων, καὶ θεωρεῖ μακρόθεν πάντας τοὺς ἐρχομένους πρὸς αὐτὸ καὶ γινώσκει εἰ μετὰ δόλου ἔρχονται ἢ μετὰ φιλίας (...). Τὰ ὄρη λάμβανε ἐπὶ τοὺς προφήτας, τοὺς βουνοὺς ἐπὶ τοὺς ἀποστόλους. Ἐπειδὴ ὀξύδορκός ἐστιν ὁ δόρκων, σημαίνει ὅτι ὁ Σωτὴρ βλέπει πάντα τὰ

82. Ἀνώνυμος, *Ἐξαποστειλάριον Ὁρθρου εἰς τὸν ἅγιον Ἐλευθέριον*, 15 Δεκεμβρίου.

83. Γιὰ τὴν διαδικασίαν τῆς σίτευσης, βλ. *Γεωπονικά*, ἔκδ. Η. ΒΕΚΚΗ, *Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici de re rustica eclogae*, Stuttgart - Leipzig 1895, 17.12. Πρβλ. ΧΡΟΝΗ, *Ἡ πανίδα*, 116.

84. Βλ. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐπόμνημα εἰς τὸ Κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον*, Ἀθήνα 1972, 459.

πραττόμενα –Θεὸς γὰρ κέκληται διὰ τὸ αὐτὸν θεωρεῖν τὰ ἔργα ἡμῶν– καὶ τοὺς μακρόθεν ἐρχομένους πρὸς αὐτὸν μετὰ δόλου, ὡς ἔγνω τὸν Ἰούδαν τὸν φιλήματι αὐτὸν παραδόντα⁸⁵.

Στὴν ὑμνογραφία μὲ δορκάδα συμβολίζεται ἡ Θεοτόκος: (...) ἡ παγὶς συντέτριπτο καὶ ὁ νεβρὸς ἐρρύετο κατασχίζων τὰ δίκτυα / σὺν τῇ μητρὶ δὲ φεύγει ὡς ἄμωμον δορκάδα⁸⁶.

Ἐπίσης συμβολίζονται καὶ οἱ ἅγιοι. Γράφει γιὰ τὴν ἁγία Εὐφημία ὁ Ἀνδρέας Κρήτης: Ἡ τοῦ Κυρίου ἀμνάς (...) / διέφυγεν τοὺς ἀσεβεῖς διώκτας / ὥσπερ δορκὰς ἐκ παγίδος⁸⁷.

Καὶ πάλι στὴν ὑμνογραφία μὲ νεβρὸ συμβολίζεται ὁ Χριστὸς: Νημάτων καὶ δικτύων τότε πλακέντων / τῷ νεβρῷ τῆς παρθένου καὶ Θεοτόκου⁸⁸.

Τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ζώου αὐτοῦ εἶναι ἡ ὀξυδέρκεια, ἡ ὁποία τὸ σώζει ἀπὸ τὶς παγίδες τῶν κυνηγῶν. Ὁ Μέγας Βασίλειος γράφει χαρακτηριστικά: Ἡ δορκὰς ζῶον ἐστὶν ὀξυδεργές, ἐπώνυμον τῇ ἑαυτοῦ ὀξυδεργείᾳ. Οὐδὲν λανθάνει τῶν ὀφθαλμῶν τῆς δορκάδος. Οἶδεν ὁ φυλάσσεται, καὶ οἶδεν ὅπου τοῦ δρόμου τὸ κυβερνητικόν⁸⁹.

Ἡ ιδιότητα αὐτὴ τῆς δορκάδος ἀναφέρεται συμβολικὰ σὲ χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Παροιμίαι. 6.4-5.-Παραλειπόμενα 1.12.9.-Σοφία Σειράχ 27.20). Ἐπίσης στὴν Καινὴ Διαθήκη, στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, (9.36.42) ἀναφέρεται ἡ ἀνάσταση τῆς Δορκάδος στὴν Ἰόππη ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Πέτρο, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα στὰ ἑβραϊκὰ ἐρμηνεύεται Ταβιθά καὶ ἦταν μαθήτρια τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐξαιρετικὰ φιλόνηρωπη.

Μία ἄλλη διαφοροετικὴ συμβολικὴ διάσταση τῆς δορκάδας καὶ τοῦ νεβροῦ, δίδεται στὸ Ἄσμα Ἀσμάτων (8.14, 2.9, 4.5) ὅπου ἡ νύμφη ὡς δορκὰς ἀναμένει μὲ ἀνυπομονησίᾳ τὸν νυμφίο, τοῦ ὁποίου ἡ ὠραιότητα συμβολίζεται μὲ τοῦ νεβροῦ καὶ τῆς δορκάδος.

85. Φυσιολόγος (Kaimakis), 117a-b.

86. Ρωμανός, Ὕμνος εἰς τὰ Ἅγια Νήπια, 25.

87. Ἀνδρέας Κρήτης, Κανὼν εἰς τὴν ἁγία μάρτυρα Εὐφημία, (11 Ἰουλίου), ὠδὴ η'.

88. Βλ. σημ. 53.

89. Μ. Βασίλειος, Εἰς τὸ «Μὴ δῶς ὕπνον σοῖς ὀφθαλμοῖς, μηδὲ ἐπινυστάξης σοῖς βλεφάροις», PG 31, στ. 1500c.

Κύων

Παρόμοιος συμβολισμός του γύπα στην ύμνογραφία είναι αυτός του σκύλου. Με σκύλους δηλώνονται αλληγορικά οί διώκτες του θείου Βρέφους και οί βασανιστές του Χριστού: (...) *διεγείρει κατ' αὐτοῦ τοὺς κακοὺς κύνας / ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν Βηθλεὲμ περιτρέχοντας καὶ ζητούντας τὸ θήραμα (...)*⁹⁰. Ἐπίσης *Ἐκύκλωσαν κύνες ὡσεὶ πολλοί, / ἐκρότησαν, Ἄναξ, σιαγόνα σὴν ραπισμῶ (...)*⁹¹.

Ἀντίθετα, στὸν *Φυσιολόγο*, ὁ κύων εἶναι τὸ σύμβολο τῆς πιστότητας καὶ τῆς ὑποταγῆς στὸν κύριό του. Τὸ συγκεκριμένο χωρίο παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν σχέση πρὸς ἀναπτύσσει μὲ τὸν ἄνθρωπο, στὸν ὁποῖο ἀνήκει ὡς οἰκόσιτο ζῶο: *Ὁ κύων ὑποτάσσεται τοῖς ἑαυτοῦ δεσπότηις, / καὶ νῦν ἀκέραιος ὡς ἡ περιστερά τε / ὅπου ὑπάγει ἀφέντης του, τρέχει, ἀκολουθεῖ τον / καὶ βλέπει τον μὲ φόβον καὶ μὲ τρόμον, / συμπάσχει δὲ ἄχρι τελευτῆς μὲ τὸν αὐτὸν δεσπότην.*

Ἀναγωγή

*Ἀκούσατε, ὧ ἄνθρωποι / καὶ συνετοὶ καὶ γνῶσται, / ὁ κύων ὁ ἀκάθαρτος τὴν δουλωσύνην δείχνει, / καὶ βάλλει τὸ κεφάλιν του, θέλει καὶ ν' ἀποθάνῃ / διὰ τοὺς δεσπότηις [sic] ἑαυτοῦ βούλεται ν' ἀποθάνῃ καὶ σὺ ἀρνεῖσαι τὴν ψυχὴν, τὴν ἐδική σου, λέγω, / καὶ κάμνεις δούλην τὴν ψυχὴν, τὸ σῶμα σου δεσπότην / οὐκ ἐνθυμεῖσαι θάνατον, οὐκ ἐνθυμεῖσαι κρείσιν*⁹².

Στὴν *Καινὴ Διαθήκη* (Ματθ. 15. 26-27) στὸν διάλογο τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν Χαναναία, ὅπου δοκιμάζει ὁ Χριστὸς τὴν πίστη της, καθὼς συμβολίζει ὁ ἴδιος τοὺς ἀλλόθρησκους *ὡς κυνάρια*, ἐνῶ τοὺς Ἰσραηλίτες ὡς τέκνα τοῦ Θεοῦ. Ἡ Χαναναία δέχεται ἀδιαμαρτύρητα τὴν παρομοίωση καὶ τοῦ ἀπαντᾶ ταπεινὰ καὶ μὲ εὐστροφία.

Ἡ ἀλληγορία αὐτὴ δηλώνει καὶ τὴν ἰδιαίτερη σχέση πρὸς ἀναπτύσσεται μὲ τοὺς σκύλους, ὡς οἰκόσιτα ζῶα, καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ἐπίσης ἡ σχέση αὐτὴ φαίνεται καὶ στὴν παραβολὴ τοῦ πλουσίου καὶ τοῦ Λαζάρου, ὅπου οἱ σκύλοι ἔγλειφαν τὶς πληγὲς τοῦ πτωχοῦ Λαζάρου (Λουκ. 16.19-21).

90. Βλ. σημ. 53.

91. Κοσμάς μοναχός, *Κανὼν εἰς τὰ Ἅγια Πάθη*, Ὁρθρος Μ. Παρασκευῆς, ὠδὴ θ', τρ. 4ο.

92. *Le Physiologos* (Legrand), XIV, 316-346.

Λέων

Ὁ λέων στὸν *Φυσιολόγο* συμβολίζει τὸν βασιλέα τῶν πάντων, τὸν ἐπουράνιον Θεόν, Θεοῦ Λόγον τοῦ ζῶντος⁹³. Περιγράφονται κάποια χαρακτηριστικά καὶ τρόποι συμπεριφορᾶς τοῦ λέοντα, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται σὲ ἀλληγορίες:

Ὁ λέων κοιμᾶται μὲ ἀνοικτὰ μάτια, γεγονόςς ποῦ συμβολίζει τὴν νέκρωση τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐπάνω στὸν σταυρό, ἡ ὁποία ὁμως δὲν ἐπηρέασε τὴν ζωντανή του θεότητα.

Ὁ νεογέννητος λέων, ὁ σκύμνος, τὶς τρεῖς πρώτες ἡμέρες μετὰ τὴν γέννησή του μοιάζει σὰν νὰ μὴν ἔχει ζωή. Ὑστερα ἐρχεται ὁ πατέρας του καὶ παίζει μαζί του καὶ ἔτσι ὁ σκύμνος ζωντανεύει, γεγονόςς ποῦ συμβολίζει τὴν τριήμερη ταφή τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἀνάστασή του ἀπὸ τὸν Θεὸ Πατέρα.

Στὴν ὑμνογραφία ἀπαντῶνται ποικίλοι καὶ ἀντιθετικοὶ μεταξὺ τους συμβολισμοὶ τοῦ λέοντα. Ὁ πιὸ συνήθης εἶναι ὁ συμβολισμὸς τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ρωμανὸς Μελωδὸς περιγράφει τὴν Θεοτόκο ποῦ κρατᾶ στὴν ἀγκαλιά της τὸν Χριστό: *Ἀμνὰς βαστάζει λέοντα (...)*⁹⁴, ἐνῶ ὁ ἴδιος γράφει γιὰ τὴν σφαγὴ τῶν νηπίων ἀπὸ τὸν Ἡρώδη: (...) *τοὺς ἄρνας μὲν σπαράττει, οὐχὶ δὲ τὸν λέοντα/ τῷ βλέμματι γὰρ τούτου οὐκ ἀντοφθαλμεῖ*⁹⁵.

Ὅπως εἶναι ἀντιληπτὸ καὶ στὰ δύο ἀναφερθέντα ὑμνογραφικὰ ἀποσπάσματα ὑπάρχει καὶ ἕτερος χριστιανικὸς συμβολισμὸς: ἡ Θεοτόκος στὴν πρώτη περίπτωση συμβολίζεται μὲ ἀμνάδα ἐνῶ στὴν δευτέρα τὰ ἅγια νήπια μὲ ἀμνούς.

Ὁ λέων, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Χριστό, συμβολίζει τὸ ψυχικὸ σθένος τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων. Ὁ Θεοφάνης γράφει γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο τὸν Γραπτό: *Ὡς λέων, παμμάκαρ, πεποιθὼς ψυχῆς στερόσθητι οὐκ ἐδειλίασας*⁹⁶.

Ὁ λέων εἶναι ἐπίσης μία ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες περιπτώσεις, τοῦ ὁποῖου οἱ συμβολισμοὶ παρουσιάζουν ἀντιθέσεις. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος συμβολίζει τὴν ἄγρια φύση τοῦ λέοντα μὲ τὴν ἀγριότητα

93. *Le Physiologos* (Legrand), XLIV, 970-971.

94. Ρωμανός, *Ὑμνος Μεθεόρτιος τῆς Χριστοῦ γεννήσεως*, 290.

95. Βλ. σημ. 53.

96. Θεοφάνης, *Κανὼν τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Γραπτοῦ* (27 Δεκεμβρίου), ὠδή η', τρ. 1ο.

τῶν διωκτῶν τῶν ἁγίων: *Λεόντων χάσματα νοητῶν, μάρτυρες Κυρίου ἀβλαβῶς παραδραμόντες (...)*⁹⁷.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἀνώνυμους ὑμνογράφους χρησιμοποιεῖ ἓνα ποιητικὸ λογοπαίγνιο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορα Λέοντα Γ' Ἰσαύρου καὶ ἀναφέρεται στὴν ἐξορία τοῦ ἁγίου Θεοφάνους, ἐπισκόπου Σιγριανῆς: (...) *ὑπὲρ σεπτῶν εἰκόνων θυμῷ λεόντων ἐξοριζόμενος (...)*⁹⁸.

Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς παρουσιάζει μὲ ποιητικὸ τρόπο τὴν μεταστροφή τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἀπὸ διώκτη σὲ ἀπόστολο: *Ἐπέβη ὡς λέων, ἀγριωπῶς λυμαινόμενος / τὴν Χριστοῦ Ἐκκλησίαν ὁ Σαῦλος ποτέ, / τιθασσευθεὶς δὲ θεία φωνῇ / τοῦ ἀμνοῦ τοῦ Θεοῦ, / ἦν ἐδίωκεν ποιμήνην, / οἷα περ ποιμὴν ἐγχειρίζεται*⁹⁹.

Μὲ λέοντες συμβολίζουν οἱ ὑμνογράφοι τοὺς πειρασμοὺς τῶν ἁγίων: *Λεόντων μύλας, σοφέ, τῶν ἀοράτων συνέθλασας (...)*¹⁰⁰.

Ἐπίσης ἀπαντᾶται ὁ συνδυασμὸς τοῦ λέοντα μὲ τὸν ὄφι, ὁ ὁποῖος, συμβολίζει τὸν διάβολο: (...) *δέδοικα μὴ ὥσπερ λέων ἀφειδῶς διασπαράξῃ τὴν ταπεινὴν μου ψυχὴν ὁ ὄφεις ὁ παμπόνηρος (...)*¹⁰¹.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τῆς μεταστροφῆς τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου, ἡ ὁποία συντελεῖται μὲ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς ἐλαφιοῦ κατὰ τὴν διάρκεια κνηγιοῦ, ἐνῶ ὁ ἅγιος παρομοιάζεται ὡς λέων: *Νῦν ἐκ Θεοῦ ζωρεῖται ὁ νέος / κατιδὼν γὰρ ἀγέλην / τῶν ἐλάφων πολλὴν κατὰ μιᾶς αὐτῶν ὠρησεν, / ὅμοιος δ' αὐτῇ ὑπῆρχε / τῇ ἐλάφῳ συντρέχων ἐπὶ τὰ ὄρη / (...) ἐπ' αὐτῇ ὥσπερ λέων ἠπεύγετο / ἀόπλως τῆς ἄγρας βρόχοις / ζωοφόροις δικτύοις προσπλέκεται, / λαμβάνων ἐξ ὕψους θείαν ἄφεσιν*¹⁰².

Τέλος στὸν κανὸνα εἰς τὰ Θεοφάνεια τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀρκλά, μὲ λέοντα συμβολίζεται τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔσωσε τὴν ἀνθρωπότητα ἡ ἐνανθρώπιση τοῦ Χριστοῦ: *Ὅσοι παλαιῶν ἐκλελύμεθα βρόχων / βορῶν λεόντων συντεθλασμένων μύλας (...)*¹⁰³.

97. Ἰωσήφ, *Κανὼν τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα δύο Μαρτύρων τῶν ἐν Ἀμορίῳ* (6 Μαρτίου), ὠδὴ ε', τρ. 2ο.

98. Ἀνώνυμος, *Στιχηρὸ Ἐσπερινοῦ Θεοφάνους, ἐπισκόπου Σιγριανῆς* (12 Μαρτίου).

99. Ἰωάννης μοναχός, *Κανὼν τῶν πρωτοκορυφαίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου* (29 Ἰουνίου), ὠδὴ δ', τρ. 1ο.

100. Ἰωσήφ, *Κανὼν τοῦ ἁγίου Καλλιστράτου* (27 Σεπτεμβρίου), ὠδὴ στ', τρ. 1ο.

101. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Θεοτοκίον, Παρακλητικὴ, ἤχος α', Δευτέρα ἐσπέρας*.

102. Ἀνώνυμος, *Κανὼν τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ* (20 Σεπτεμβρίου), *AHG* 1, σ. 288.

103. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ *Εἰρημολόγιον*, 59.

Όλοι οί συμβολισμοί τοῦ λέοντα προέρχονται ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ* καὶ τὴν *Καينὴ Διαθήκη*. Ἡ τριήμερη ἀδυναμία τοῦ σκύμου ὡς συμβόλου τῆς τριήμερης ταφῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναφέρεται στὴν *Γένεση* (49.9-10) καὶ στοὺς *Ἀριθμούς* (24.9). Ἐπίσης στὸ 3ο στιχηρὸ τῶν Αἵνων τοῦ Ὁρθρου τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ἀναφέρει ὁ ὑμνογράφος ἓνα ἀνάλογο χωρίο: *Ἀναπεσὼν κεκοίμησαι ὡς λέων, τίς ἐγερεῖ σε, βασιλεῦ;*

Στὰ χωρία αὐτὰ βασιζέται θεματολογικὰ καὶ ἡ παράσταση τοῦ Ἀναπεσόντος νηπίου Χριστοῦ, στὴν βυζαντινὴ ἀγιογραφία¹⁰⁴.

Ἡ δύναμη τοῦ νικητοῦ βασιλέως Χριστοῦ δίδεται ἀλληγορικὰ στὴν *Ἀποκάλυψη* (5.5), καὶ ἡ δύναμη τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἀρχόντων μὲ τὴν ἀλληγορία τῆς ἀγριότητος τοῦ λέοντα ἀποδίδεται σὲ πολλὰ χωρία τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* (*Παρ.* 19.12. *Παρ.* 20.2. *Βασ. Β'* 1.23). Ἐπίσης στὴν *Παλαιὰ* καὶ στὴν *Καينὴ Διαθήκη* ἀπαντᾶται ὁ λέων ὡς σύμβολο τῆς ἐπιθετικότητος τῶν κακῶν (*Ἰὼβ* 10.16. *Παραλ. Α'* 12.9. *Τιμ. Β'* 4.17).

Τὸν συμβολισμό τοῦ λέοντα μὲ τὸν διάβολο καὶ συνεπῶς μὲ τοὺς πειρασμοὺς ποὺ καταδιώκουν τοὺς πιστοὺς δίδει ὁ ἀπόστολος Πέτρος στὴν Α' καθολικὴ του ἐπιστολὴ (*Α' Πέτρ.* 5.8), ὅπου χαρακτηρίζει τὸν διάβολο ὡς λιοντάρι ποὺ βρυχᾶται καὶ ἀναζητεῖ μὲ μανία τὸ θήραμά του νὰ τὸ κατασπαράξει.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μὲ λέοντα συμβολίζεται ὁ Εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος στὴν βυζαντινὴ ἀγιογραφία, ἐπειδὴ περιγράφει ἐκτενῶς τὰ γεγονότα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ¹⁰⁵. Ἐπιπλέον ὁ περωτὸς λέων ἀποτελεῖ τὸ σύμβολο τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, καθὼς ὡς γνωστὸν ὁ εὐαγγελιστὴς Μᾶρκος θεωρεῖται ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας¹⁰⁶.

Μέλισσα

Ἡ μέλισσα ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον ἀγαπητὰ θέματα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων καὶ προβάλλεται ὡς σύμβολο ἐργατικότητος, ἐκλεκτικότητος καὶ συνέπειας¹⁰⁷. Ἰδιαίτερα προσφιλὴς φαίνεται ὅτι ἦταν

104. Βλ. W. G. AUDSLEY, *Handbook of Christian Symbolism*, London 1865, 40.

105. AUDSLEY, *Christian Symbolism*, 41.

106. Βλ. <https://www.patriarchateofalexandria.com>.

107. Βλ. ἐνδεικτικὰ, *Φυσιολόγος* (ἔκδ. F. SBORDONE, Milano 1936), 206-207. *Φυσιολόγος* (Legrand), XLIX. Γιὰ τοὺς συμβολισμοὺς τῆς μέλισσας στὸ Βυζάντιο, βλ.

ὁ παραλληλισμὸς τῆς μέλισσας μὲ ἱερὰ πρόσωπα στὰ ἀγιολογικὰ καὶ ὕμνογραφικὰ κυρίως κείμενα, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον, ὁ τρόπος συλλογῆς ἀπὸ τὰ φυτὰ τοῦ ἀπαραιτήτου ὕλικου, προκειμένου νὰ παρασκευαστεῖ τὸ μέλι, προσιδιάζει μὲ ἐκείνον κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ τιμώμενο πρόσωπο συνέλεξε τὶς ἱερὲς διδαχὰς γιὰ νὰ καλλιεργήσει τὶς ἀρετὲς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας¹⁰⁸.

Ἀπὸ τὶς πρὸ ἀντιπροσωπευτικὲς ἀναφορὲς στὴν μέλισσα ἀποτελοῦν τὰ σχετικὰ σχόλια τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων στὸ χωρίο 6.8 τοῦ βιβλίου τῶν *Παροιμιῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*.

Οἱ ἐκτενεῖς περιγραφὲς τῆς μέλισσας ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς σὲ κάποιες περιπτώσεις καταλήγουν στὴν ἀλληγορικὴ σημασία τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἐντόμου ὡς συμβόλου τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς πορείας ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν τὰ μέλη της. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ἓνα ἀντιπροσωπευτικὸ χωρίο ἀπὸ τὸν Δίδυμο Ἀλεξανδρεῖας, στὸ κείμενό του *Εἰς Ζαχαρίαν. Κατὰ τὴν διττὴν ἀναγωγὴν, τὴν τροπικὴν καὶ ἀλληγορικὴν, ἡ ἐκλογὴς ἀξία γῆ ῥεῖ γάλα καὶ μέλι, ἐξ ᾧν τροφή καὶ εὐωχία νοητὴ συνίσταται, γινομένου τοῦ μέλιτος ἐκ τῆς προτιμησάσης τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ μελίττης, κατὰ τὸ παροιμιῶδες λόγιον προστάττον ᾧδε τῷ φιλεργῷ Πορεύθητι πρὸς τὴν μελίτταν καὶ μάθε ὡς ἐργάτις ἐστίν τὴν σοφίαν τιμήσασα προήχθη, ἥς τοὺς πόνους βασιλεῖς τε καὶ ἰδιῶται πρὸς ὑγίειαν προσφέρονται*.

καὶ Βασίλειος Καισαρείας, *Εἰς τὸ «Μὴ δῶς ὕπνον»*, PG 31.1505. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Τετὰ Παράλληλα*, PG 96.1372. Ἀχμέτ, *Ὀνειροκριτικόν*, (ἔκδ. Drexl, 230). *Γεωπονικά*, 15.4. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, <Λόγοι>, ἔκδ. P. Gautier, *Theophylacte d' Achrida. Discours, Traites, Poésies* [CFHB 16/I], Θεσσαλονίκη 1980, 201.1. Βλ. ἐπίσης ΧΡΟΝΗ, *Ἡ πανίδα*, 234 κ.ἑξ.

108. Βλ. ἐνδεικτικὰ, *Βίος Στεφάνου ὁμολογητοῦ*, ἔκδ. F. ΙΑΔΕΥΑΙΑ, *Simeone Metafrasta Vita di San Stefano Minore*, Messina 1984, στ. 502 κ. ἑξ. *Βίος Ἀνδρέου Κρήτης*, ἔκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* τ. 5, 171. Μιχαὴλ Σύγγελλος, *Βίος Κοσμᾶ καὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ*, ἔκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* τ. 4, 283. *Θαύματα ἀγίου Δημητρίου, Μακεδονικά* 1 (1940), 342.14 κ.ἑξ. *Βίος Ἀθανασίου*, ἔκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Βίοι δύο οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν τοῦ 14ου αἰ., τοῦ Ἀθανασίου καὶ τοῦ Ἰσιδώρου (στὰ ρωσικά), *Zapiski istoriko-filologiceskago fakulteta imperatorskago S.-Peterburskago Universiteta* 76 (1905), 20.

ποθεινή δέ ἐστὶν καὶ ἐπίδοξος. Σὺν τούτῳ τῷ γλυκασμῷ καὶ γάλα ῥεῖ ἡ ἅγια γῆ, ὅπερ τοὺς ἐν Χριστῷ νηπίους ποτίζει ὁ Ἀπόστολος¹⁰⁹.

Ἐπίσης ὁ ἴδιος γράφει σχολιάζοντας στίχους τοῦ 117ου Ψαλμοῦ: Ἔστιν οὖν πρὸς ἀλληγορίαν ἡ μελισσοουργοῦσα καὶ κηροπλαστοῦσα μέλιττα ἡ τιμήσασα τὴν τοῦ Θεοῦ σοφίαν ἐκκλησία, ἧς ἐργάτιδος οὔσης ποθεινῆς τυγχανούσης καὶ ἐπιδόξου τοὺς πόνους βασιλεῖς καὶ ἰδιῶται πρὸς ὑγίειαν προσφέρονται¹¹⁰.

Στὴν ὑμνογραφία ἡ μέλισσα ἀπαντᾶται ὡς σύμβολο τῆς ἀκατάπαυστης πνευματικῆς ἐργασίας καὶ ἐπιμέλειας. Γιὰ παράδειγμα, γράφει ὁ Ἰωσήφ γιὰ τὸν ἅγιο Εὐμένιο, ἐπίσκοπο Γορτύνης: Διέτρεχες σπουδῆ καθὼς ἡ μέλιττα, / λειμῶνας τοὺς λογικούς, Ἰεράρχα, / τὸ γλυκὺ μέλι θηρώμενος (...)¹¹¹.

Ἔνας ἄλλος συμβολισμὸς τῶν μελισσῶν ποὺ ἀναφέρεται στὸ βουητὸ ποὺ δημιουργεῖ τὸ πέταγμα τοῦ σμήνους ἀπαντᾶται στὴν ὑμνογραφία καὶ σχετίζεται μὲ τὶς βιοτικὲς μέριμνες καὶ φροντίδες ποὺ βασανίζουν τὸν ἀνθρώπινο νοῦ: Ἐκύκλωσαν αἱ τοῦ βίου με ζάλαι / ὥσπερ μέλισσαι κηρίον, Παρθένε¹¹². Πηγὴ ἔμπνευσης καὶ πάλι ἡ Παλαιὰ καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη (βλ. π.χ. Σ. Σειρ. 5.7, Ψαλμ. 117.12. Ἀποκ. 10.10).

Μυρμηκολέων

Οἱ ἀντιλήψεις περὶ τοῦ μυρμηκολέοντος ἀποτελοῦν πολὺ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο γιὰ τοὺς συμβολισμοὺς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν φυσικὸ κόσμο. Κατ' ἄρχὴν οἱ συμβολισμοὶ του διακρίνονται σὲ μυθικοὺς καὶ σὲ αὐτοὺς ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικὴ του φύση. Στὴν πραγματικότητα ὁ μυρμηκολέων εἶναι ἓνα μικρὸ ἕντομο ποὺ ἐγκαθίσταται στὴν χαίτη τοῦ

109. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Δίδυμος Ἀλεξανδρεῖας, *Εἰς Ζαχαρίαν*, ἔκδ. L. DOUTRELEAU, *Didyme l'Aveuglé sur Zacharie*, Paris 1962, τ. 2, 215. Πρβλ. Εὐσέβιος Καισαρείας, <Ἐκλογαὶ προφητικαί>, 2,5 κ.ἐξ. Βλ. καὶ Π. ΠΑΝΑΓΗΣ - Ν. ΠΟΛΥΒΙΟΥ, Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ τῆς μέλισσας μέσα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή», *Ἡ μέλισσα καὶ τὰ προϊόντα της, Στ' Τριήμερο Ἐργασίας Π.Τ.Ι. ΕΤΒΑ*, Ἀθήνα 2000, 149.

110. Δίδυμος Ἀλεξανδρεῖας, *Εἰς Ψαλμούς*, ἔκδ. E. MÜHLENBERG, *Psalmenkommentare aus der Ketenenüberlieferung*, Berlin 1977, τ. 2, 1074, 23-25.

111. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Εὐμένιον, Ἐπίσκοπον Γορτύνης* (18 Σεπτεμβρίου), ὠδὴ στ', τρ. 1ο.

112. Θεόδωρος Δούκας Λάσκαρις, *Μέγας Παρακλητικὸς Κανὼν εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, Μέγα Ὁρολόγιον*, ὠδὴ στ', τρ. 4ο.

λιονταριού καὶ τρέφεται μὲ τοὺς μικροοργανισμοὺς ποὺ ἀναπτύσσονται ἐκεῖ. Εἶναι ὠφέλιμο γιὰ τὸν λέοντα, ὅταν ὑπάρχουν τέτοιοι ὀργανισμοὶ καὶ βλαβερὸ ὅταν δὲν ὑπάρχουν, ἐπειδὴ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσι, ὁ μυρμηκολέων τρέφεται μὲ τὸ αἷμα τοῦ λέοντα, ὅπως τὰ λεγόμενα σήμερα τσιμπούρια¹¹³.

Στὴν ὕμνογραφία ὁ συμβολισμὸς τοῦ μικροῦ ἐντόμου ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικὴ φύση τοῦ μυρμηκολέοντα. Συμβολίζει τὰ ἀμαρτωλὰ πάθη ποὺ ἐγκαθίστανται στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἀκολουθεῖ ἡ ἰκεσία πρὸς τοὺς ἀγίους νὰ ἐξαναφανίσουν αὐτὰ τὰ πάθη ποὺ κατατρῶγουν τὴν ψυχὴ. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὕμνογράφου Ἀνδρέα τοῦ Τυφλοῦ στὸν *Ἀσματικὸ Κανόνα* στὸν ὄσιο Γεράσιμο τὸν Ἰορδανίτη: *Μυρμηκολέοντά μοι τὸν πολυπαθείας ἐγκοιταζόμενον, / πάτερ, πρεσβείαις σου παρὰ τὸ βρῶμα μὴ ἔχειν ἐν ἐμοὶ ὄλεσον*¹¹⁴.

Στὸν *Φυσιολόγο*¹¹⁵ τὸ ἐντομο αὐτὸ περιγράφεται ὡς μυθικὸ τέρας, ποὺ ἔχει κεφάλι λέοντος καὶ πόδια μυρμηγκιοῦ. Τὸ πλάσμα αὐτὸ πεθαίνει γρήγορα, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ τραφεῖ οὔτε μὲ τὴν τροφὴ τοῦ λιονταριού, λόγῳ τῆς φύσης τῆς μητέρας του, ποὺ εἶναι μυρμηγκί, οὔτε μὲ τὴν τροφὴ τῶν μυρμηγκιῶν, λόγῳ τῆς φύσης τοῦ πατέρα του, ποὺ εἶναι λιοντάρι. Ὁ *Φυσιολόγος* μὲ αὐτὴν τὴν περιγραφὴ ἐρμηνεύει τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ *Ἰώβ*, 4.11.

Ὄνος

Ὁ ὄνος ὡς σύμβολο τῆς ταπεινώσεως καὶ τῆς ὑπακοῆς ἀπαντᾶται ἅπαξ στὴν *Καινὴ Διαθήκη*, στὸ χωρίο ὅπου περιγράφεται ἡ θριαμβευτικὴ εἴσοδος τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ. Στὴν ὕμνογραφία τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων δίδεται ἰδιαίτερη ἔμφασι στὸ γεγονός ὅτι ὁ Χριστὸς εἰσήλθε στὴν Ἱερουσαλήμ καθήμενος ἐπὶ *πῶλον ὄνου*, ἐνὸς δηλαδὴ μικροῦ γαϊδάρου, καὶ ὄχι σὲ ἓναν περὶ ἵππο, θέλοντας ἔτσι νὰ διδάξει τὴν ταπεινώσι¹¹⁶.

Ὁ Χριστὸς εἰσέρχεται στὰ Ἱεροσόλυμα προκειμένου νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἔργο του ἐπὶ τῆς γῆς, ποὺ ἦταν ἡ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τὴν

113. Βλ. Ν. ΑΣΠΩΤΗΣ, *Human and animal Physiology*, Θεσσαλονίκη 1986, τ. Ι, 57.

114. *Κανὼν εἰς τὸν ὄσιον Γεράσιμον τὸν Ἰορδανίτην*, ἔκδ. Φ. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ ὄσιος Γεράσιμος Ἰορδανίτης, Ἀθήνα 2007, 73.

115. *Φυσιολόγος* (Sbordone), 73-76.

116. Βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἡ Καινὴ Διαθήκη μετὰ συντόμου ἐρμηνείας*, 431.

ἀμαρτία, μὲ τὰ πάθη καὶ τὴν σταυρική του θυσία. Οἱ Ἰουδαῖοι ἀντίθετα τὸν περιμέναν ὡς Μεσσία καὶ Βασιλιά, ποῦ θὰ τοὺς ἀπελευθέρωνε ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ ζυγὸ: (...) εἰς τὴν πόλιν τὴν ἁγίαν, μετὰ τῶν σῶν Μαθητῶν εἰσηλθες, καθήμενος ἐπὶ πῶλου ὄνου, τὰ τῶν Προφητῶν ἐκπληρῶν κηρύγματα, ὡς ἐπὶ τῶν Χερουβεὶμ ἐποχούμενος (...) ¹¹⁷.

Ὁ Χριστὸς ἐπέλεξε νὰ εἰσέλθει ἐποχούμενος στὸν νεαρὸ ὄνο, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ταπεινὰ καὶ ἄκακα ζῶα, γιὰ νὰ δείξει μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὅτι δὲν ἦταν ἕνας κοσμικὸς βασιλιάς ἀλλὰ ὁ ἀληθινὸς Μεσσίας ποῦ θὰ ἔσωζε τὸν κόσμον ἀπὸ τὴν ἀμαρτία καὶ τὸν θάνατο: (...) ἰδοὺ ὁ Βασιλεὺς σου, ἔρχεται σοι πρᾶϋς καὶ σώζων, καὶ ἐπιβεβηκῶς ἐπὶ πῶλον ὄνου, υἷον ὑποζυγίου (...) ¹¹⁸. Ἐπίσης: Χαῖρε καὶ εὐφραίνου πόλις Σιών, τέρπου καὶ ἀγάλλου ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἰδοὺ γὰρ ὁ Βασιλεὺς σου παραγέγονεν ἐν δικαιοσύνῃ, ἐπὶ πῶλου καθεζόμενος, ὑπὸ Παίδων ἀννυμούμενος ¹¹⁹. Καί: Ὁ ἔχων θρόνον οὐρανόν, καὶ ὑποπόδιον τὴν γῆν, ὁ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς Λόγος, καὶ Υἱὸς συναΐδιος, ἐπὶ πῶλου ἀλόγου ¹²⁰ ἔμετρίασε σήμερον, ἐν Βηθανία ἐλθὼν (...) ¹²¹. Καὶ ἕνα ἀκόμα παράδειγμα: Ὁ τοῖς Χερουβεὶμ ἐποχούμενος, καὶ ὑμνούμενος ὑπὸ τῶν Σεραφεῖμ, ἐπέβης ἐπὶ πῶλον, Δαυϊτικῶς Ἀγαθέ, καὶ Παῖδες σε ἀνύμνουν θεοπρεπῶς, Ἰουδαῖοι ἐβλασφήμουν παρανόμως τὸ ἀκάθεκτον τῶν ἐθνῶν, ἢ καθέδρα τοῦ πῶλου προετύπου, ἐξ ἀπιστίας εἰς πίστιν μεταποιούμενον (...) ¹²².

Ὅφεις

Τὸ φίδι ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιότερο σύμβολο στὴν χριστιανικὴ θρησκευτικὴ γραμματεία. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ διαβόλου στὴν Εὐα μὲ μορφὴ φιδιοῦ καὶ ἡ παρακοὴ τῶν πρωτοπλάστων ποῦ περιγράφονται στὸ βιβλίον τῆς *Γενέσεως* στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*, ὑπῆρξε καθοριστικὴ γιὰ τὴν παγίωση τῆς ἀλληγορίας τοῦ ἔρπετοῦ ὡς συμβόλου τῆς πονηρίας, τῆς μοχθηρίας, τοῦ ἴδιου τοῦ διαβόλου. Στὴν ὑμνογραφία, οἱ ἀναφορὲς

117. Στιχηρὰ Ἰδιόμελα τῶν Αἰώνων, Ὁρθρος Κυριακῆς τῶν Βαΐων, *Τριώδιον*, τρ. 4ο.

118. Στιχηρὰ Ἰδιόμελα, Ἐσπερινὸς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, *Τριώδιον*, τρ. 3ο.

119. Ἀπόστιχα Στιχηρὰ Ἰδιόμελα, Ἐσπερινὸς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, *Τριώδιον*, τρ. 1ο.

120. Μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία τοῦ ὄρου *ἄλογον*.

121. Στιχηρὰ Ἰδιόμελα, Ἐσπερινὸς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, *Τριώδιον*, τρ. 2ο.

122. Στιχηρὰ Ἰδιόμελα τῶν Ἀποστίχων, Ἐσπερινὸς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, *Τριώδιον*, τρ. 3ο.

στο φίδι με αυτές τις ιδιότητες είναι πολλές. Συχνά ονομάζεται και δράκοντας.

Το φίδι ωστόσο λαμβάνεται και με έντελως αντίθετη συμβολική σημασία, ή όποια βασίζεται στον λόγο του Χριστού στην *Καινή Διαθήκη*, (Ματθ. 10.16). Επίσης ο θετικός συμβολισμός του φιδιού απορρέει και από το χωρίο 3.1 της *Γενέσεως* στην *Παλαιά Διαθήκη*, στο όποιο ο ὄφης χαρακτηρίζεται ως *τὸ πιὸ φρόνιμο ἀπὸ ὅλα τὰ θηρία*.

Ἰδιαίτερη ἀναφορὰ ἀπὸ τοὺς ὑμνογράφους καὶ τὸν *Φυσιολόγο*¹²³ γίνεται στὴν ἔχιδνα, ποὺ συμβολίζει κυρίως τὸν προδότη Ἰούδα: *Γέννημα ἐχιδνῶν ὁ Ἰούδας (...)*¹²⁴.

Ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στὴν *Καινή Διαθήκη* (Ματθ. 3.7, Ματθ. 23.33) ἀποκαλοῦν τοὺς Φαρισαίους καὶ Σαδουκαίους γεννήματα ἐχιδνῶν.

Πελαργὸς

Ὁ πελαργὸς ἀποτελεῖ ἕναν ἰδιαίτερο χριστιανικὸ συμβολισμό, καθὼς εἶναι τὸ μόνον πλάσμα στὴ φύση ποὺ φροντίζει τοὺς ἡλικιωμένους ἢ ἄρρωστους γονεῖς του. Τοὺς μεταφέρει στὴ φωλιά, τοὺς προσέχει καὶ τοὺς ταΐζει μετὰ τὴν ἴδια φροντίδα ποὺ παρέχει στὰ παιδιά του. Ὅταν πλησιάζει ὁ χρόνος καὶ πρέπει νὰ ξεκινήσουν τὸ ἀποδημητικὸ τους ταξίδι, οἱ νέοι πελαργοὶ ὑποστηρίζουν μετὰ τὰ φτερά τους τὸ πέταγμα τῶν ἡλικιωμένων γονιῶν τους. Ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ τους αὐτὴ προήλθε ὁ ὄρος *ἀντιπελάργηση* ἢ *ἀντιπελάργωση*¹²⁵. Ὁ συμβολισμὸς τῶν πελαργῶν ὡς φιλόστοργων πλασμάτων ἀνάγεται στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀπετέλεσε διδαχὴ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν εὐγνώμονη προσφορὰ τους πρὸς τοὺς γονεῖς τους.

Μία ἄλλη διδαχὴ εἰς τὸν *Λόγον εἰς τὴν Ἑξαήμερον* τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀφορᾷ τὴν κατ' ἔτος ἐαρινὴ ἐπιστροφὴ τῶν ἀποδημητικῶν αὐτῶν πτηνῶν στὴν περιοχὴ τῆς Μεσογείου, ἢ ὅποια καταλήγει σὲ

123. *Φυσιολόγος* (Kaimakis), 117a-b.

124. Κοσμᾶς μοναχός, *Δοξαστικὸ Στιχηρῶν* Ἑσπερινοῦ Μ. Πέμπτης, *Τριῶδιον* Μ. Πέμπτης.

125. Βλ. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Λεξικόν* ἔκδ. J. A. TITMANN, *Joannis Zonaras Lexicon* (Leipzig 1808 = ἀνατ. Amsterdam 1967), λλ. *ἀντιπελάργωμα*, *ἀντιπελάργησις*: ἡ ἀναπόδοσις τῶν εὐεργετημάτων.

έναέρια σύγκρουση μεταξύ πελαργῶν καὶ ἄλλων μὴ μεταναστευτικῶν σαρκοβόρων πτηνῶν, ὅπως ἱεράκων, γυπῶν, κορωνῶν καὶ κοράκων. Οἱ πελαργοὶ ἔχουν συμμάχους ἀγέλες κορωνῶν, οἱ ὁποῖες μάλιστα μετὰ τὴν σύγκρουση παρέχουν προσωρινὸ κατάλυμα φιλοξενίας στοὺς πελαργούς, μέχρι αὐτοὶ νὰ κατασκευάσουν τὶς φωλιές τους. Τὴν σύγκρουση τῶν πελαργῶν μὲ τὰ ἀρπακτικὰ σαρκοβόρα πτηνὰ ὁ Μέγας Βασίλειος τὴν θεωρεῖ ὡς σύμβολο τῆς αἰώνιας σύγκρουσης καλοῦ καὶ κακοῦ. Ἐπιπλέον ἐρμηνεύει μὲ διδακτικὸ πνεῦμα τὴν συμπεριφορὰ τῶν κορωνῶν, ἐπισημαίνοντας τὴν ἐπιδεικνυόμενη ἀλληλεγγύη μεταξύ τῶν πτηνῶν, ἢ ὁποῖα δίδει μαθήματα ἀλληλεγγύης σὲ ὅσους ἀρνοῦνται νὰ δεχθοῦν στὸ σπίτι τους φτωχοὺς ὁδοιπόρους καὶ νὰ παράσχουν φιλοξενία σὲ συνανθρώπους τους¹²⁶.

Πελεκάνος

Στὴν φυσιολογία τοῦ πτηνοῦ ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης¹²⁷, ὡς πρὸς τὸν τρόπο κατὰ τὸν ὁποῖο τρέφει τοὺς νεοσσούς του, καθὼς κάτω ἀπὸ τὸ ράμφος του ὑπάρχει ἓνας φαρδὺς μεμβρανώδης σάκκος μὲ κυανοκίτρινο χρῶμα, ποὺ χρησιμεύει σὰν ἀπόχη γιὰ νὰ πιάνει ψάρια καὶ γιὰ νὰ παίρνουν τὰ μικρὰ του ἀπὸ ἐκεῖ τὴν μισοχωνεμένη τροφή¹²⁸.

Ὁ πελεκάνος ἀνάγεται σὲ σύμβολο τοῦ Χριστοῦ στὸν *Φυσιολόγο* καὶ στὴν ὑμνογραφία. Ὁ συμβολισμὸς προέρχεται ἀπὸ τὴν μοναδικὴ στὴν φύση συμπεριφορὰ τοῦ θηλυκοῦ πτηνοῦ, τὸ ὁποῖο, ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ τροφή γιὰ νὰ θρέψει τὰ νεογέννητα μικρὰ του, σχίζει μὲ τὸ ράμφος του τὴν κοιλία του καὶ τὰ ταΐζει μὲ τὸ αἷμα του¹²⁹. Στὸν *Φυσιολόγο*, ὁ πελεκάνος ὅταν αἰσθάνεται ὅτι οἱ νεοσσοὶ του ἔχουν δαγκωθεῖ ἀπὸ φίδι, χτυπᾷ τὸ στῆθος του μὲ τὸ ράμφος του μέχρι νὰ αἰμορραγήσει καὶ στὴν συνέχεια τρέφει μὲ αἷμα τὰ παιδιὰ του, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντίδοτο στὸ δηλητήριο τοῦ φιδιοῦ. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι τὰ φίδια ἀποτελοῦν μέρος τῆς διατροφῆς τοῦ πελεκάνου, κάτι ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζει τὴν ἀνοσία στὸ δηλητήριο¹³⁰. Ὁ πελεκάνος

126. Βασίλειος Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, 8.5. Πρὸβλ. Τιμόθεος Γάζης, *Ἐπιτομή*, (βλ. σημ. 5), 285.

127. Ἀριστοτέλης, *Ἱστορίαι περὶ τὰ ζῷα*, 9.10.

128. *Φυσιολόγος* (Ἐπιφανίου), στὴν ἔκδοση Sbordone, 313-314.

129. *Φυσιολόγος* (Καϊμάκης), 320.

130. *Φυσιολόγος* (Ἐπιφανίου).

λοιπόν συμβολίζει τον Χριστό, ο οποίος με τὰ Πάθη καὶ τὸν σταυρικό του θάνατο, ιδιαίτερα με τὸ αἷμα ποὺ πήγασε ἀπὸ τὴν πλευρά του με τὴν λόγχη, ζωογόνησε τὴν ἡμιθανή ἀνθρωπότητα. Τὴν ἀλληγορία αὐτὴ στὴν ὑμνογραφία, δίνει ἓνα ἀπὸ τὰ ἐγκώμια τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου, ποὺ ψάλλεται στὸν Ὅρθρο τοῦ Μεγάλου Σαββάτου: Ὡσπερ πελεκᾶν τετρωμένος τὴν πλευράν σου Λόγε, / σοὺς θανόντας παῖδας ἐζώωσας, ἐπιστάξας ζωτικούς αὐτοῖς κρουνούς¹³¹.

Ὁ τόπος κατοικίας τοῦ πτηνοῦ, ποὺ εἶναι συνήθως οἱ ἔρημοι τόποι ἀναφέρεται ἐπίσης συμβολικὰ ἀπὸ τὸν Δαυίδ: ὁμοιώθην πελεκᾶνι ἐρημικῶ¹³².

Περὶστερὰ - Χελιδὼν - Τρυγὼν

Τὰ τρία αὐτὰ πτηνὰ ἀπαντῶνται ὡς παραπλήσια σύμβολα στὴν ὑμνογραφία καὶ στὸν Φυσιολόγο. Ἡ περὶστερὰ καὶ ἡ τρυγὼν στὸν Φυσιολόγο συμβολίζουν τὸν Χριστό, τὴν Θεοτόκο, τὴν πνευματικὴ καθαρότητα, τὴν ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ τάγματα τῶν παρθένων. Τὸ σμήνος τῶν περὶστερῶν συμβολίζει τοὺς προφήτες¹³³, ἐνῶ ἡ χελιδὼν τοὺς ἀσκητὲς¹³⁴ καὶ τὴν μετάνοια¹³⁵.

Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν περὶστερὰ ὡς εἰκόνιση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν Βάπτισι τοῦ Χριστοῦ, ὁ Φυσιολόγος ἀναφέρει: Ὁ μὲν Ἰωάννης εἶπεν ὅτι εἶδον τοὺς οὐρανοὺς ἀνεωγμένους καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον καταβαῖνον ὡσεὶ περὶστερὰν ἐξ οὐρανῶν, καὶ μένον ἐπ' αὐτὸν (...) ¹³⁶.

Στὴν ὑμνογραφία ἀπαντῶνται πολλὰ στοιχεῖα ταυτόχρονου συμβολισμοῦ τῶν τριῶν πτηνῶν γιὰ νέες γυναῖκες μάρτυρες: Σὲ τὴν Χριστοῦ χελιδόνα / καὶ ὠραίαν τρυγόνα / καὶ ἄωμον Χριστοῦ περὶστερὰν (...) ¹³⁷.

Ἰδιαίτερα ὁ Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος χρησιμοποιεῖ πολὺ συχνὰ τὸ τριπλὸ αὐτὸ μοτίβο τῶν ἀναφερθέντων πτηνῶν, γιὰ νὰ ἐξιμνήσει

131. Τριῶδιον, Μεγάλῃ Παρασκευῇ, Ἐπιτάφιος Θρήνος, Ἐγκώμια, β' Στάσις.

132. Ψαλμ. 101.7. Βλ. καὶ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Τὸ Ψαλτήριον*, 335.

133. Φυσιολόγος (Sbordone), 113.

134. Φυσιολόγος (Kaimakis), 94a.

135. Φυσιολόγος (Legrand), XXXIII, 670-674.

136. Φυσιολόγος (Sbordone), 112. Πρὸβλ. ἐνδεικτικὰ Ἰησ.Ν. 6.17, 6.23. *Ματθ.* 3.16-17. *Ἰω.* 1.32.

137. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν ἀγίαν μάρτυρα Ἐπίχαριν* (27 Σεπτεμβρίου), *ΑΗΓ* 1, ὠδή θ', τρ. 2ο.

γυναικεῖες μορφές ἁγίων: Ὡς τρυγῶν φιλήσυχος, / ὡς ὠραία ὄντως
 χελιδῶν, / ὡς περιστερὰ / σχοῦσα χρυσὰς πτέρυγας / ἐπετάσθης πρὸς
 τοὺς οὐρανοὺς (...) ¹³⁸. Σὲ τὴν νοητὴν χελιδόνα / καὶ ἀδιάφθορον τρυγόνα
 / καὶ περιστερὰν, μαρτυρίῳ / κεχρυσωμένας ἔχουσα πτέρυγας (...) ¹³⁹.

Ἄλλοι ὕμνογράφοι, ὅπως ὁ Θεοφάνης καὶ ὁ Ἄνδρέας Κρήτης, χρησιμοποιοῦν τὴν περιστερὰ περισσότερο ὡς σύμβολο τῆς Θεοτόκου καὶ ἁγίων Παρθένων γυναικῶν: Περιστερὰ οἶα χρυσῆ / ὄπλῳ τοῦ σταυροῦ
 / φραττομένη (...) ¹⁴⁰ καὶ (...) τὴν περιστερὰν τὴν περιηργρωμένην / καὶ
 κεχρυσωμένην ἐν χλωρότητι / χρυσοῦ μεγαλύνομεν ¹⁴¹.

Τὸ χελιδόνι ὡς προάγγελος τῆς ἀνοιξῆς ἀπαντᾶται στὸν Ρωμανὸ
 στὸν δραματοποιημένο διάλογο τῶν πρωτοπλάστων στὸν Ἄδη, ὡς
 προάγγελος τῆς ἔλευσης τοῦ Χριστοῦ: Τῆς χελιδόνος ἀκούσας κατ' ὄρθρον
 κελαδούσης μοι, / τὸν ἰσοθάνατον ὕπνον, Ἀδάμ, ἀφεῖς ἀνάστηθι ¹⁴².

Ὡς χελιδόνι συμβολίζεται ἡ Θεοτόκος, ἡ ὁποία ἐτοιμάζεται νὰ
 γεννήσει τὸν Χριστό: Τὸ ἔαρ τῆς χάριτος, ἡ νοητὴ χελιδῶν / ἔνδον ἐν
 σπλάγχθοις κατέχουσα, / ἀρρήτῳ λόγῳ, ἐναποτίκει / χειμῶνα ἄθεον
 διασκεδάζον ¹⁴³.

Ὁ Ἰωσήφ Στουδίτης, συμβολίζει μὲ χελιδόνι τὸν Ἰωάννη Προδρόμο,
 ὁ ὁποῖος προετοίμασε τὸν ἐρχομὸ τοῦ Σωτήρα: Ὡς χελιδῶν σεμνοτάτη /
 προμηνύουσα ἔαρ / ἐπέστη νοητὸν ὁ Βαπτιστής (...) ¹⁴⁴.

Ἐπιπλέον τὸ τρυγόνι, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴν φύση του φιλέρημο,
 ἀπαντᾶται ὡς σύμβολο τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου: Τρυγῶν ἡ φιλέρημος ὁ
 ἱερὸς Βαπτιστής (...) ¹⁴⁵ καὶ Ἐξ ἐρήμου γαστροὺς τρυγῶν πάρεστιν ¹⁴⁶.

138. Ἰωσήφ Ὑμνογράφος, *Κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν Θεοδώραν τὴν ἐκ Θεσσαλονίκης* (5 Ἀπριλίου), *AHG* 8, ὠδὴ θ', τρ. 3ο.

139. Ἰωσήφ Ὑμνογράφος, *Κανὼν εἰς τὴν ἁγίαν μάρτυρα Ἰουλιανήν, τὴν ἐν Νικομηδείᾳ* (21 Δεκεμβρίου), ὠδὴ θ', τρ. 3ο.

140. Θεοφάνης, *Κανὼν τῆς ἁγίας μάρτυρος Ἀγριππίνης* (23 Ἰουνίου), ὠδὴ ζ', τρ. 1ο.

141. Ἄνδρέας Κρήτης, *Κανὼν Ἀναστάσιμος*, ὠδὴ θ', *ΕΥΣΤΡΑΠΑΔΗΣ, Εἰρημολόγιον*, 32.

142. Ρωμανός, Ὑμνος εἰς τὴν Ἁγίαν Γέννησιν, 11.

143. Ἀνώνυμος, *Στιχηρὸ Ἐσπερινοῦ* (23 Δεκεμβρίου), *Προεόρτια τῆς τοῦ Χριστοῦ Γεννήσεως*.

144. Ἰωσήφ Στουδίτης, *Κανὼν προεόρτιος τῶν Θεοφανίων* (2 Ἰανουαρίου), ὠδὴ θ', τρ. 2ο.

145. Ἀνώνυμος, *Κάθισμα Ὁρθρον εἰς τὴν Σύλληψιν τοῦ Προδρόμου* (23 Σεπτεμβρίου).

146. Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Κανὼν εἰς τὸ Γενέθλιον τοῦ Προδρόμου* (24 Ἰουνίου), ὠδὴ η', τρ. 2ο.

Ἐπίσης χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ὑμνογράφους ὡς σύμβολο τῶν ἀσκητῶν καὶ ἰδιαίτερα τῆς Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας: *Εὐρεῖν ἐπεπόθησας σπουδῆ / Μαριὰμ ἐν ἐρήμῳ / Ζωσιμᾶ, τὴν τρυγόνᾳ / τὴν φιλέρημον σαφῶς*¹⁴⁷.

Οἱ συμβολισμοὶ τῶν τριῶν αὐτῶν πτηνῶν ἔχουν τὶς πηγές τους κυρίως στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*. Ἡ περισσότερὰ καὶ ἡ τρυγῶν ἀναφέρονται ὡς σύμβολα τῆς ὠραιότητος τῆς νύμφης στὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων* (1.10, 2.10, 2.14, 4.1, 5.2, 6.8) καὶ τῆς ἀγνότητος τοῦ ἀγαπημένου της (2.12, 5.12).

Στοὺς *Ψαλμοὺς*, 67.14, ἡ περισσότερὰ χρησιμοποιεῖται ἀλληγορικὰ γιὰ νὰ δηλώσει καὶ πάλι τὴν ὠραιότητα τῆς νύμφης. Ἐπίσης ἡ περισσότερὰ (*Ψαλμοὶ* 54.6) συμβολίζει τὴν πνευματικὴ ἀνάταση, ἐνῶ ἡ τρυγῶν (*Ψαλμοὶ* 83.4) συμβολίζει τὴν στοργὴ τῆς μητέρας.

Τέλος στὸ βιβλίον τοῦ προφήτη Ἰερεμίας (8.7) ἡ χελιδὼν καὶ ἡ τρυγῶν ἀναφέρονται ὡς σύμβολα τῆς ἠθικῆς ἀκεραιότητος, καθὼς καὶ τὰ δύο πτηνὰ εἶναι ἀπὸ τὴν φύση τους μονογαμικά.

Ἡ μονογαμικὴ φύση τῆς περισσότερᾶς καὶ τῆς τρυγῶνος ἀναφέρεται καὶ σὲ κείμενα τῆς θύραθεν βυζαντινῆς γραμματείας, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν *Παράφρασιν τῶν Ἰξευτικῶν* καὶ στὸ *Περὶ ζῶων ιδιότητος* τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ: *Σωφρονοῦσιν ὑπὲρ πᾶν ὄρνεον αἱ τρυγόνες, καὶ γάμον στέργουσιν ἓνα καὶ τελευτησάσης τῆς ὁμοζύγου οὐκ ἂν ποτε ὁ περιῶν ἕτερα μίχθει*¹⁴⁸.

Ὁ Μέγας Βασίλειος στὸν *Λόγον* του *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* χρησιμοποιεῖ τὸ σύμβολο τῶν μονογαμικῶν πτηνῶν διδασκτικὰ γιὰ τὴν ζωὴ τῶν πιστῶν στὸν σύζυγό τους γυναικῶν: *Τὴν τρυγόνᾳ φασί, διαζευχθεῖσαν ποτε τοῦ ὁμόζυγος, μηκέτι τὴν πρὸς ἕτερον καταδέχεσθαι κοινωνίαν, ἀλλὰ μένειν ἀσυνδύαστον, μνήμη τοῦ ποτὲ συζευχθέντος τὴν πρὸς ἕτερον κοινωνίαν ἀπαρνούμενην. Ἀκουέτωσαν αἱ γυναῖκες, ὅπως τὸ σεμνὸν τῆς χηρείας καὶ παρὰ τοῖς ἀλόγοις τοῦ ἐν ταῖς πολυγαμίαις ἀπρεποῦς προτιμότερον*¹⁴⁹.

Στὴν *Καινὴ Διαθήκη* (*Ματθ.* 3.16) ἔχουμε τὴν ἀλληγορικὴ ἐμφάνιση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς περισσότερᾶς στὴν Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ. Ἐπίσης,

147. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Ζωσιμᾶ*, AHG 8 (27 Ἀπριλίου), ὠδὴ γ', τρ. 2.

148 *Παράφρασις Διονυσίου Ἰξευτικῶν*, ἔκδ. Μ. ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ἰωάννινα 1976, 10. Πρβλ. Μανουὴλ Φιλῆς, *Περὶ ζῶων ιδιότητος*, στ. 464. Τὴν μονογαμία τῆς τρυγῶνος καταγράφουν καὶ τὰ σύγχρονα κτηνιατρικὰ ἐπιστημονικὰ ἐγχειρίδια. Βλ. ἐνδεικτικὰ, Ἀ. ΣΠΑΝΣ, *Πτηνοτροφία*, Θεσσαλονίκη 1986, 34 κ.ἑξ.

149. Βασίλειος Καισαρείας, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, 8.6.

(Ματθ. 10, 16) ἀπαντᾶται καὶ ἡ διδαχὴ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς μαθητές του, στὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ ὄντα τῆς φύσης ὡς σύμβολα.

Ὅσα ἀναφέρθηκαν ἀνωτέρω εἶναι ἐνδεικτικὰ μόνο ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν χριστιανικῶν συμβολισμῶν τῶν ὄντων τῆς φύσης, ποὺ ἀπαντῶνται στὴν ὑμνογραφία καὶ γενικότερα στὴν θρησκευτικὴ γραμματεία τοῦ Βυζαντίου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς συμβολισμοὺς τῶν εἰδῶν τῆς πανίδας στὴν θρησκευτικὴ γραμματεία ἀπαντῶνται πολλοὶ συμβολισμοὶ φυτῶν κυρίως ἀλλὰ καὶ πολυτίμων λίθων.

Ἀρχικά, ὡς πρὸς τοὺς συμβολισμοὺς τῆς γλωρίδας στὸ Βυζάντιο, θὰ μπορούσαμε νὰ προτάξουμε τὸ *Κοντάκιον* στὴν μνήμη τῶν Ἁγίων Πάντων, ποὺ ἀποτελεῖ λογοτεχνικὴ ἀπεικόνιση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὁ Θεὸς εἶναι ὁ γεωργὸς ποὺ φύτευσε καὶ φρόντισε ὅλον τὸν ὑλικὸ καὶ τὸν πνευματικὸ κόσμο, μέσα ἀπὸ τὸν ὁποῖον προῆλθαν οἱ ἅγιοι: Ὡς ἀπαρχὰς τῆς φύσεως, τῷ φυτουργῷ τῆς κτίσεως, ἡ οἰκουμένη προσφέρει σοι Κύριε, τοὺς θεοφόρους Μάρτυρας, ταῖς αὐτῶν ἰκεσίαις, ἐν εἰρήνῃ βαθείᾳ, τὴν Ἐκκλησίαν σου, διὰ τῆς Θεοτόκου συντήρησον, πολυέλεε¹⁵⁰.

Ἐπίσης στὸ *Ἀπολυτίκιον* τῶν Ἁγίων Πάντων ἀναφέρονται δύο ἀπὸ τὰ πολυτιμώτερα (*κεκωλυμένα*)¹⁵¹ εἶδη στὸ Βυζάντιο, ἡ πορφύρα¹⁵² καὶ ὁ βύσσος¹⁵³, μὲ τὰ ὁποία συμβολικὰ εἶναι ἐνδεδυμένοι ὅλοι οἱ μάρτυρες, καθὼς τὸ πορφυρὸ χρῶμα παραπέμπει στὸ αἷμα ποὺ ἔχυσαν κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ μαρτυρίου τους: *Τῶν ἐν ὄλῳ τῷ κόσμῳ Μαρτύρων σου, ὡς πορφύραν καὶ βύσσον τὰ αἷματα, ἡ Ἐκκλησία σου στολισαμένη, δι' αὐτῶν βοᾷ σοι Χριστὲ ὁ Θεός, τῷ λαῷ σου τοὺς οἰκτιρομῆδες σου κατάπεμψον, εἰρήνην τῇ πολιτείᾳ σου δώρησαι, καὶ ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν τὸ μέγα ἔλεος*¹⁵⁴.

150. *Κοντάκιον*, Κυριακὴ τῶν Ἁγίων Πάντων, Ὅρθρος, *Πεντηκοστάριον*.

151. Βλ. J. KODER, *Das Eparchenbuch Leons des Weisens* [CFHB 33], Wien 2010, 92 ἐξ.

152. Ἡ πορφύρα ἀνήκε στα *κεκωλυμένα* εἶδη, τῶν ὁποίων τὸ ἐμπόριο ἦταν ἀπαγορευμένο, καθὼς προορίζονταν μόνο γιὰ χρῆση στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ. Βλ. Γ. ΜΟΑΤΣΟΣ, Πορφύρα: τὸ μαγικὸ κοχύλι, Ἀθήνα 1998. Τ. ΚΟΛΙΑΣ – Μ. ΧΡΟΝΗ, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον, Λέοντος C' τοῦ Σοφοῦ*, Ἀθήνα 2010, 4.1, 8.2. ΧΡΟΝΗ, Ἡ πανίδα, 169.

153. Πρόκειται γιὰ πολυτελὲς ὕφασμα ποὺ κατασκευάζεται ἀπὸ λεπτὸ κτρινωπὸ αἰγυπτιακὸ ἢ ἰνδικὸ λινάρι. Βλ. *LSJ*, λ. βύσσος. Βλ. καὶ ΚΟΛΙΑΣ – ΧΡΟΝΗ, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, 13.1.

154. *Ἀπολυτίκιον τῶν Ἁγίων Πάντων*, Κυριακὴ τῶν Ἁγίων Πάντων, Ἑσπερινὸς Σαββάτου, *Πεντηκοστάριον*.

Τὰ φυτὰ ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς σύμβολα, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἀναφέρονται στὸν Ἀκάθιστο Ὑμνο (βλ. παρακάτω), εἶναι κυρίως ἡ ἄμπελος, ἡ ἐλιά καὶ ὁ σίτος.

Ἡ ἄμπελος εἶναι τὸ σύμβολο τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν δική του ρήση, ἐνῶ ὁ Πατέρας του εἶναι ὁ γεωργός. Οἱ μαθητές του καὶ ὅλοι οἱ πιστοὶ του ἀνὰ τοὺς αἰῶνες εἶναι τὰ κλήματα, τὰ ὁποῖα διακρίνονται σὲ δύο κατηγορίες. Ἡ πρώτη εἶναι αὐτὰ ποὺ φέρνουν καρπὸ καὶ κλαδεύονται ἀπὸ τὸν ἀμπελοργὸ Πατέρα γιὰ νὰ παραγάγουν περισσότερους καρπούς. Ἡ ἄλλη κατηγορία εἶναι τὰ κλήματα ποὺ δὲν καρποφοροῦν γιατί ἔχουν κοπεῖ ἀπὸ τὴν ἄμπελο, ὁπότε ξεραίνονται καὶ ρίχνονται στὴν φωτιά. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ πρώτη κατηγορία συμβολίζει τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀρετὴ καὶ πίστη. Ἡ δευτέρη κατηγορία ἀφορᾷ τοὺς χριστιανοὺς ποὺ ἔχουν μὲν κατηχηθεῖ καὶ βαπτιστεῖ ἀλλὰ δὲν τηροῦν τοὺς νόμους τοῦ Θεοῦ¹⁵⁵.

Στοὺς λόγους αὐτοὺς τοῦ Χριστοῦ βασιίεται ὁ ὑμνογράφος τοῦ Δοξαστικοῦ τροπαρίου ποὺ ψάλλεται τὴν Μ. Τετάρτη τὸ ἑσπέρας, στὸν ὄρθρο τῆς Μ. Πέμπτης, ποὺ καταλήγει ὡς ἐξῆς: (...) *μείνατε ἐν ἐμοί, ἵνα βότρουν φέροητε ἐγὼ γὰρ εἰμι τῆς ζωῆς ἡ ἄμπελος*¹⁵⁶.

Μὲ ἄμπελο συμβολίζεται ἀπὸ τοὺς ὑμνογράφους καὶ ἡ Θεοτόκος: *Θεοτόκε, σὺ εἶ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, ἡ βλαστήσασα τὸν καρπὸν τῆς ζωῆς (...)*¹⁵⁷.

Ἰδιαίτερη περίπτωση πολλαπλῶν συμβολισμῶν τοῦ φυσικοῦ κόσμου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἄμπελος, εἶναι τὸ *Κοντάκιον* τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ *εἰς τοὺς Ἁγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρας*. *Τοῦ πανσόφου δεσπότου σοφοὶ οἰκέται, / (...) τοῦ θαυμαστοῦ ποιμένος ἡ θαυμασία ποιμήνη, / τοῦ γεωργοῦ τῶν ὄλων τὸ γεώργιον, / πηγῆς ἀεναίου πέλει τὰνάματα ταῦτα / ἀμπέλου θείας κλήματα θεῖα, / ἀγίας ῥίζης ἄγιοι κλάδοι, (...)*¹⁵⁸.

Τὴν τύχη τῶν κλημάτων τῆς ἀμπέλου ποὺ δὲν παράγουν καρπὸ καὶ ξεραίνονται καὶ ρίχνονται στὴν φωτιά, ἔχει καὶ ἡ συκιὰ ποὺ ἐπίσης δὲν καρποφοροῦσε καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ Χριστὸς ἔδωσε ἐντολὴ νὰ

155. *Ιω.* 15.1-6.

156. Βλ. *Τριώδιον, Μεγάλῃ Τετάρτῃ ἑσπέρας*.

157. Θεοτοκίον τῶν Στιχηρῶν Προσομοίων τοῦ Ἑσπερινοῦ. Μνήμη τοῦ ἁγίου ἐνδόξου Ἀποστόλου Θωμᾶ [6 Ὀκτωβρίου].

158. Ρωμανός, *Κοντάκιον εἰς τοὺς Ἁγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρας* (9 Μαρτίου), 497.

ξεραθει (Ματθ. 21. 18-19). Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει κατὰ τοὺς ἐρμηνευτὲς δύο συμβολισμοὺς:

Ὁ πρῶτος συμβολισμὸς εἶναι παρόμοιος μὲ αὐτὸν τῶν ξερῶν κλημάτων τῆς ἀμπέλου. Δηλαδή, ὅποιος χριστιανὸς δὲν παράγει καρποὺς ἀρετῆς, ἀποβάλλεται ἀπὸ τὸν ἀμπελώνα τοῦ Θεοῦ ποὺ εἶναι ἡ Ἐκκλησία.

Ὁ δεύτερος συμβολισμὸς περιέχεται στὴν ἀπάντηση τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς μαθητὲς του, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν ἐκστατικοὶ ἀπὸ τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα ποὺ εἶχε ἡ ἐντολὴ τοῦ Χριστοῦ: *καὶ ἰδόντες οἱ μαθηταὶ ἐθαύμασαν λέγοντες πῶς παραχρῆμα ἐξηράνθη ἡ συκῆ; ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτοῖς ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν ἔχητε πίστιν καὶ μὴ διακριθῆτε, οὐ μόνον τὸ τῆς συκῆς ποιήσετε, ἀλλὰ καὶ ἂν τῷ ὄρει τοῦτῳ εἴπητε, ἄρθητι καὶ βλήθητι εἰς τὴν θάλασσαν, γενήσεται καὶ πάντα ὅσα ἂν αἰτήσητε ἐν τῇ προσευχῇ πιστεύοντες λήψεσθε¹⁵⁹.*

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Χριστοῦ εἶναι οὐσιαστικὰ ἀλληγορικὴ διδαχὴ γιὰ τὴν δύναμη τῆς πίστεως καὶ τῆς προσευχῆς.

Ὁ ὕμνογράφος ἀποδίδει τὸ γεγονός λιτὰ καὶ προσεγγίζει τὸν συμβολισμὸ τῆς καρποφορίας τῶν ἀρετῶν ποὺ πρέπει νὰ ἔχει ὁ χριστιανός: *Τῆς ξηρανθείσης συκῆς διὰ τὴν ἀκαρπίαν τό ἐπιτίμιον φοβηθέντες, ἀδελφοί, καρποὺς ἀξίους τῆς μετανοίας προσάξωμεν Χριστῷ, τῷ παρέχοντι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος¹⁶⁰.*

Ἡ ἄκαρπη συκιά συμβολίζει τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀκολουθοῦν τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους καὶ δὲν ἐπιδεικνύουν καρποὺς ἀρετῆς καὶ στὴν προκειμένη περίπτωσι συμβολίζει κυρίως τὴν Συναγωγὴ τῶν Ἰουδαίων .

Μεταξὺ τῶν συμβολισμῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Χριστὸς ἀπὸ τὸν φυσικὸ κόσμον τῆς γλωρίδας καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ ὀπωροφόρα δένδρα εἶναι καὶ αὐτὸς ποὺ ἀφορᾷ τοὺς ψευδοπροφήτες: (...) *ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. μὴ τι συλλέγουσιν ἀπὸ ἀκανθῶν σταφυλὴν ἢ ἀπὸ τριβόλων σῦκα; οὕτω πᾶν δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς καλοὺς ποιεῖ, τὸ δὲ σαπρὸν δένδρον καρποὺς πονηροὺς ποιεῖ. οὐ δύναται δένδρον ἀγαθὸν καρποὺς πονηροὺς ποιεῖν, οὐδὲ δένδρον σαπρὸν καρποὺς καλοὺς ποιεῖν. πᾶν δένδρον μὴ ποιοῦν καρπὸν καλὸν ἐκκόπτεται καὶ εἰς πῦρ βάλλεται. ἄραγε ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. (Ματθ. 21. 20-22).*

159. Ματθ. 21. 20-22.

160. Δοξαστικὸ τῶν Αἰῶνων τοῦ Ὁρθοῦ τῆς Μ. Δευτέρας, Τριώδιον.

Ἡ ἐλιά εἶναι ἓνα ἀκόμη φυτὸ μὲ πολλαπλοὺς χριστιανικοὺς συμβολισμοὺς, καθὼς τὸ βασικὸ παράγωγό της, τὸ λάδι, εἶναι ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν τέλεση τριῶν ἱερῶν μυστηρίων, τοῦ *Βαπτίσματος*, τοῦ *Χρίσματος* καὶ τοῦ *Εὐχελαίου* καθὼς καὶ στὴν *Νεκρώσιμη Ἀκολουθία*, καὶ τὴν *Ἄρτοκλασία*¹⁶¹.

Ἐνδεικτικά, γράφει ὁ ἀνώνυμος ὕμνογράφος στὸ *Ἀπολυτίκιον* τῶν ἁγίων Σοφίας, Πίστεως, Ἐλπίδος καὶ Ἀγάπης: *Ὡς ἐλαία κατάκαρπος ἀνεβλάστησας ἐν ταῖς αὐλαῖς τοῦ Κυρίου, Σοφία μάρτυς σεμνή, καὶ προσήγαγες Χριστῷ καρπὸν ἠδύτατον τοὺς τῆς νηδύος σου βλαστούς*¹⁶².

Ἡ ποιητικὴ πηγὴ τοῦ ὕμνογράφου εἶναι οἱ ἀκόλουθοι στίχοι ἀπὸ τὸν 51ο Ψαλμὸ τοῦ Δαυίδ: (...) *ἐγὼ δὲ ὡσεὶ ἐλαία κατάκαρπος ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ ἤλπισα ἐπὶ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν αἰῶνα καὶ εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος*¹⁶³, καθὼς καὶ οἱ στίχοι τοῦ 127ου ψαλμοῦ, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν συμβολισμοὺς τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς ἐλιάς: (...) *ἡ γυνὴ σου ὡς ἄμπελος εὐθηνούσα ἐν τοῖς κλίτεσι τῆς οἰκίας σου οἱ υἱοὶ σου ὡς νεόφυτα ἐλαιῶν κύκλω τῆς τραπέζης σου*¹⁶⁴.

Ὁ σίτος εἶναι ἡ πρώτη ὕλη ἀπὸ τὴν ὁποία παρασκευάζεται τὸ ψωμί, τὸ ὁποῖο καθαγιάζεται κατὰ τὴν διάρκειά της Θείας Λειτουργίας καὶ μεταβάλλεται σὲ σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

Ἀπὸ τοὺς πολύτιμους λίθους διακρίνεται τὸ μαργαριτάρι ὡς *θεῖος μαργαρίτης* ὁ ὁποῖος συμβολίζει τὸν Χριστὸ πὺν γεννήθηκε μέσα στὸ κοχύλι, τὸ ὁποῖο συμβολίζει τὴν Θεοτόκο: (...) *κόχλος ἡ τὸν θεῖον μαργαρίτην προαγαγοῦσα* (...) ¹⁶⁵.

Ἐπιπλέον στὴν ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλία (*Ματθ. 7.6*) ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς συμβολίζει μὲ μαργαριτάρι τὴν διδασκαλία του, τὴν ὁποία πρέπει οἱ πιστοὶ νὰ διαφυλάσσουν ἀπὸ τοὺς κύνες καὶ τοὺς χοίρους, πὺν εἶναι σαφὲς ὅτι συμβολίζουν τοὺς ἀνθρώπους πὺν δὲν ἔχουν καθαρὴ ψυχὴ.

161. Ἀπὸ τὴν ἄφθονη βιβλιογραφία βλ. ἐνδεικτικὰ Θ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΣ, Ἐλαιον: ἡ χρῆση του στὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ Π. ΥΦΑΝΤΗΣ, Ἡ χρῆση τοῦ ἐλαίου στὴν ὀρθόδοξη θεολογία, λατρεία καὶ λαϊκὴ εὐσέβεια, στὸν τόμο *Ἡ ἐλιά καὶ τὸ λάδι ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερα*, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου [Δημοσιεύματα τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς ἑλληνικῆς Λαογραφίας 19], Ἀθήνα 2003, 113-120 καὶ 121-138 ἀντιστοίχως.

162. *Ἀπολυτίκιον ἁγίων Σοφίας, Πίστεως καὶ Ἀγάπης, Μηναιο* (17 Σεπτεμβρίου).

163. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Τὸ Ψαλτήριον, μετὰ συντόμου ἐρμηνείας*, 52.10, σσ. 170-171.

164. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Τὸ Ψαλτήριον, μετὰ συντόμου ἐρμηνείας*, 127.3, σ. 432.

165. Ἰωσήφ, Ὑμνογράφος, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ δ', τρ. 3.

Ἐπίσης ὁ Ἰησοῦς συμβολίζει μὲ πολύτιμο μαργαρίτη τὴν βασιλεία τῶν οὐρανῶν, τὴν ὁποία ἀγοράζει ἓνας ἔμπορος ποὺ ἀναζητᾷ μαργαριτάρια μεγάλης ἀξίας. Ὄταν βρῆκε αὐτὸν τὸν πολύτιμο μαργαρίτη, δηλαδὴ τὴν βασιλεία τῶν οὐρανῶν, πούλησε ὅλη τὴν περιουσία του καὶ τὴν ἀγόρασε (Ματθ. 13.45-46). Τὸ μαργαριτάρι καὶ ὁ χρυσὸς ἀποτελοῦν σύμβολα τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν στὴν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννου (21.21.).

Ἐνας ἀκόμη σημαντικὸς συμβολισμὸς εἶναι αὐτὸς τοῦ ὕδατος ποὺ ὁ Χριστὸς ὑπόσχεται νὰ προσφέρει στὴν Σαμαρείτιδα, ὅταν συναντήθηκαν στὸ φρέαρ τοῦ Ἰακώβ. Εἶναι τὸ «ὔδωρ τὸ ζῶν», δηλαδὴ ἡ αἰώνια ζωὴ ποὺ ὡς Θεὸς προσφέρει σὲ ὅσους τὸν πιστεύουν καὶ ἀκολουθήσουν τὴν διδασκαλία του. (Ἰω. 4.14): *Στὸ Κοντάκιον* τοῦ Ὁρθρου τὴν Κυριακὴ τῆς Σαμαρείτιδας γράφει ὁ ποιητής: *Πίστει ἐλθοῦσα ἐν τῷ φρέατι, ἡ Σαμαρεῖτις ἐθέασατο, τὸ τῆς σοφίας ὕδωρ σε, ᾧ ποτισθεῖσα δαψιλῶς βασιλείαν τὴν ἄνωθεν ἐκκληρώσατο, αἰωνίως ἡ αἰοίδιμος.*

ΟΙ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΑΚΑΘΙΣΤΟ ΥΜΝΟ

Ἀνάμεσα στὰ κείμενα ὅπου ἀπαντῶνται πλῆθος συμβολισμῶν σχετικῶν μὲ τὴν Θεοτόκο, κατατάσσεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀκολουθία τοῦ *Ἀκαθίστου Ὑμνου*, στὴν ὁποία καταγράφεται πλῆθος συμβολισμῶν. Ὡς γνωστὸν *ἀκάθιστος* ὀνομάζεται γενικὰ ὁ ὕμνος, ὁ ὁποῖος ψάλλεται ἀπὸ τοὺς πιστοὺς σὲ ὄρθια στάση. Εἰδικότερα βέβαια προσδιορίζει τὸν ὕμνο τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου, τὸν γνωστὸ καὶ ὡς *Χαιρετισμοί*¹⁶⁶. Ἡ ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου ψάλλεται τὶς Παρασκευὲς τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ τὸν Ἀσματικὸ Κανόνα τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου εἰς τὴν Θεοτόκον. Καὶ τὰ δύο ποιητικὰ κείμενα περιλαμβάνουν μεγάλο ἀριθμὸ συμβολισμῶν τῶν ὄντων τῆς φύσης, τοὺς ὁποῖους μποροῦμε νὰ τοὺς κατατάξουμε σὲ πέντε κατηγορίες. Ἡ κατηγοριοποίηση αὐτὴ γίνεται, προκειμένου νὰ καταγραφοῦν ὅσο εἶναι δυνατὸν ὅλοι οἱ χριστιανικοὶ συμβολισμοὶ καὶ

166. Τὰ χωρία τοῦ *Ἀκαθίστου* παρατίθενται κατὰ τὴν σελιδαρίθμηση καὶ στιχαρίθμηση τῆς πρόσφατης κριτικῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὸν Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, *Ὁ Ἀκάθιστος Ὑμνος. Ἐκδοσὴ κριτικὴ*, Ἡράκλειο 2021, 167-190, ὅπου καὶ ἀναλυτικὴ ἐπισκόπηση τῆς πλούσιας βιβλιογραφίας σχετικὰ μὲ τὶς διάφορες ἀπόψεις περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ χρόνου δημιουργίας τοῦ ποιήματος, τὸν χαρακτήρα τοῦ κειμένου καὶ τὰ γενικότερα προβλήματα του. Γιὰ τὶς παραπομπὲς στὸν κανόνα τοῦ Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου βλ. σμμ. 80.

οί ἀλληγορίες τῶν ὄντων τῆς κτίσης στὴν Ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου:

I. Ζῶα, πτηνὰ καὶ ψάρια

(...) καὶ δραμόντες ὡς πρὸς ποιμένα, /θεωροῦσι τοῦτον ὡς ἄμνον ἄμωμον ἐν τῇ γαστρὶ Μαρίας (...) ¹⁶⁷.

*Χαῖρε ἄμνου καὶ ποιμένος μήτηρ· /χαῖρε αὐτὴ λογικῶν προβάτων*¹⁶⁸.

*Δάμαλις τὸν μόσχον ἢ τεκοῦσα, τὸν ἄμωμον, χαῖρε τοῖς πιστοῖς·
χαῖρε ἄμνὰς κνήσασα, Θεοῦ ἄμνον τὸν αἴροντα κόσμου παντὸς τὰ
πταίσματα*¹⁶⁹.

*Ῥήτορας πολυφθόγγους, ὡς ἰχθύας ἀφθόγγους, /ὀρῶμεν ἐπὶ σοὶ
Θεοτόκε*¹⁷⁰.

Ἦ περιστερὰ ἢ τὸν ἐλεήμονα ἀποκνήσασα, χαῖρε ἀειπάρθενε (...) ¹⁷¹.

II. Ἄνθη, φυτὰ, πολύτιμοι λίθοι, καρποὶ δένδρων καὶ ἡ ἴδια ἢ πρὸς καλλιέργεια γῆ.

Χαῖρε ἄρουρα, βλαστάνουσα εὐφορίαν οἰκτιρωῶν (...) ¹⁷².

*Χαῖρε βάτε ἀφλεκτε*¹⁷³.

*Χαῖρε βλαστοῦ ἁμαράντου κλήμα· /χαῖρε καρποῦ ἀκηράτου κτήμα*¹⁷⁴.

(...) καὶ τὴν εὐκαρπον ταύτης νηδὺν /ὡς ἀγρὸν ὑπέδειξεν ἡδὺν
ἅπασι, /τοῖς θέλουσι θερίζειν /σωτηρίαν (...) ¹⁷⁵.

*Ῥόδον τὸ ἀμάραντον, χαῖρε ἢ μόνη βλαστήσασα, τὸ μῆλον τὸ
εὐόσμον, χαῖρε ἢ τέξασα τὸ ὄσφράδιον, τοῦ πάντων Βασιλέως (...) ¹⁷⁶.*

(...) χαῖρε ἡδύπνοον κρίνον, Δέσποινα, πιστοῖς εὐωδιάζον (...) ¹⁷⁷.

167. Ἀκάθιστος Ὑμνος, Η.

168. Ἀκάθιστος Ὑμνος, Η, στ. 1α-β.

169. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ γ', τρ. 2ο.

170. Ἀκάθιστος Ὑμνος, Ρ, στ. 1α.

171. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ θ', τρ. 4.

172. Ἀκάθιστος Ὑμνος, Ε, στ. 11.

173. Ἀνώνυμος, *Στιχηρὰ Προσόμοια Ἐσπερινοῦ Ἀκολουθίας εἰς τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου*, τρ. 1ο.

174. Ἀκάθιστος Ὑμνος, Ε', στ. 7-8.

175. Ἀκάθιστος Ὑμνος Δ', 3-6.

176. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ α', τρ. 3ο.

177. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ α', τρ. 4ο.

Στάχυν ἢ βλαστήσασα τὸν θεῖον, ὡς χώρα ἀνήροτος σαφῶς, χαῖρε ἔμψυχε τράπεζα, ἄρτον ζωῆς χωρήσασα¹⁷⁸.

Χαῖρε τὸ ἄνθος τῆς ἀφθαρσίας /χαῖρε τὸ στέφος τῆς ἐγκρατείας (...)¹⁷⁹.

Χαῖρε δένδρον ἀγλαόκαρπον, ἐξ οὗ τρέφονται πιστοί /χαῖρε ξύλον εὐσκιόφυλλον, ὑφ' οὗ σκέπονται πολλοί¹⁸⁰.

Σὲ τὴν πλέξασαν τῷ κόσμῳ ἀχειρόπλοκον στέφανον, ἀνυμνολογοῦμεν (...)¹⁸¹.

Πυρῖμορφον ὄχημα τοῦ Λόγου, χαῖρε Δέσποινα, ἔμψυχε Παράδεισε, τὸ ξύλον ἐν μέσῳ ἔχον ζωῆς τὸν Κύριον (...)¹⁸².

(...) ὄρος ἀλατόμητον, χαῖρε βάθος ἀμέτρητον¹⁸³.

Χαῖρε ἢ ἀφλεκτος βάτος (...)¹⁸⁴.

III. Ἀγροτικά ἐπαγγέλματα, διαδικασίες καὶ ἐργαλεῖα, ποὺ συνδέονται μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, τὴν ἀλιεία καὶ τὴν διαποίμανση τῶν ζώων.

(...) καὶ τὴν εὐκαρπον ταύτης νηδύν, ὡς ἀγρὸν ὑπέδειξεν ἡδὺν ἄπασιν τοῖς θέλουσι θερίζειν σωτηρίαν (...)¹⁸⁵.

Χαῖρε γεωργὸν γεωργοῦσα φιλάνθρωπον /χαῖρε φυτουργὸν τῆς ζωῆς ἡμῶν φύουσα¹⁸⁶.

Χαῖρε ὅτι λειμῶνα τῆς τρυφῆς ἀναθάλλεις /χαῖρε ὅτι λιμένα τῶν ψυχῶν ἐτοιμάζεις¹⁸⁷.

Χαῖρε τῶν Ἀθηναίων τὰς πλοκάς διασπῶσα /χαῖρε τῶν ἀλιέων τὰς σαγήνας πληροῦσα¹⁸⁸.

Χαῖρε ὀλκάς τῶν θελότων σωθῆναι /χαῖρε λιμὴν τῶν τοῦ βίου πλωτήρων¹⁸⁹.

178. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ δ', τρ. 4ο.

179. *Ἀκάθιστος Ὕμνος*, Ν, στ. 1α-β.

180. *Ἀκάθιστος Ὕμνος*, Ν, στ. 11-12.

181. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ α', τρ. 1ο.

182. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ ε', τρ. 1ο.

183. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ ε', τρ. 4ο.

184. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ στ', τρ. 4ο.

185. *Ἀκάθιστος Ὕμνος*, δ', στ. 3-7.

186. *Ἀκάθιστος Ὕμνος*, Ε', στ. 9-10.

187. *Ἀκάθιστος Ὕμνος*, Ε', στ. 13-14.

188. *Ἀκάθιστος Ὕμνος*, Ρ', στ. 13-14.

189. *Ἀκάθιστος Ὕμνος*, Ρ', στ. 17-18.

(...) καὶ ποιμὴν ὑπάρχων ὡς Θεός (...) ¹⁹⁰.
 Χαῖρε ἡ τὸν φορέα τῆς ἀγνείας τεκοῦσα ¹⁹¹.

IV. Προϊόντα τοῦ καθημερινοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὴν γεωργία, τὴν ἀλιεία καὶ τὴν κτηνοτροφία.

Χαῖρε δεκτὸν πρεσβείας θυμιάμα (...) ¹⁹².
 Χαῖρε ἐξ ἧς ρέει μέλι καὶ γάλα ¹⁹³.
 (...) θυμιάμα εὖσομον, μύρον πολύτιμον ¹⁹⁴.
 (...) χαῖρε κογχύλη πορφύραν θεῖαν βάψασα ἐξ αἱμάτων σου τῷ βασιλεῖ τῶν Δυνάμεων ¹⁹⁵.
 (...) κόχλος ἡ τὸν θεῖον μαργαρίτην προαγαοῦσα, χαῖρε πανθαύμαστε (...) ¹⁹⁶.
 Χαῖρε ὁ πόκος ¹⁹⁷ ὁ ἔνδροσος, ὃν Γεδεῶν Παρθένε, προεθεάσατο ¹⁹⁸.

V. Πλανῆτες, ἀστέρες, φυσικὰ φαινόμενα, ἡ φύση καὶ ὅλα τὰ κτιστὰ ὄντα.

Χαῖρε ἀστὴρ ἐμφαίνων τὸν Ἥλιον ¹⁹⁹.
 Χαῖρε ἀστέρος ἀδύτου Μήτηρ· χαῖρε ἀυγὴ μυστικῆς ἡμέρας ²⁰⁰.
 Χαῖρε δι' ἧς νεουργεῖται ἡ κτίσις ²⁰¹.
 Χαῖρε θάλασσα, ποντίσσα Φαραὼ τὸν νοητὸν χαῖρε πέτρα, ἡ ποτίσσα τοὺς διψῶντας τὴν ζωὴν ²⁰².

190. Ἀκάθιστος Ὕμνος, Σ' στ. 3.

191. Ἀκάθιστος Ὕμνος, στ. 14.

192. Ἀκάθιστος Ὕμνος, στ. 15.

193. Ἀκάθιστος Ὕμνος, στ. 6β.

194. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ α', τρ. 4ο.

195. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ δ', τρ. 3ο.

196. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ δ', τρ. 3ο.

197. Γιὰ τὸν συμβολισμό του, βλ. *Κριτ. (Γεδεῶν)*, 6. 38. Βλ. καὶ Α. ΠΑΛΑΝΤΖΑ, Ὁ πόκος τοῦ Γεδεῶν (*Κριτ.* 6.36-40): Ἡ κατανόηση τοῦ θαυμαστοῦ σημείου ὡς προτύπωση τῆς Θεοτόκου, στὸ *Δίκαιον Ὁφλημα*. Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι Ἀρχιερατείας τοῦ Μητροπολίτου Καρυστίας καὶ Σκύρου κ.κ. Σεραφεῖμ, Ἀθήνα 2018, 683-696.

198. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ στ', τρ. 2ο. Πρβλ. *Κριτ. (Γεδεῶν)*, 6.34.

199. Ἀκάθιστος Ὕμνος, Α', στ. 5.

200. Ἀκάθιστος Ὕμνος, Γ', στ. 1.

201. Ἀκάθιστος Ὕμνος Ε', στ. 6.

202. Ἀκάθιστος Ὕμνος, Κ', στ. 4.

*Χριστοῦ βίβλον ἔμψυχον, ἐσφραγισμένην σε Πνεύματι (...)*²⁰³.

*Ὁρθρος φαεινὸς χαῖρε ἢ μόνη, τὸν ἥλιον φέρουσα Χριστόν (...)*²⁰⁴.

*(...) χαῖρε τοῦ ζῶντος ὕδατος πηγῆ ἀκένωτος, Δέσποινα*²⁰⁵.

*Χαῖρε πῖον ὄρος καὶ τετυρωμένον ἐν Πνεύματι*²⁰⁶.

*Ὁδὸν ἠκνήσασα ζωῆς χαῖρε πανάμωμε, ἡ κατακλυσμοῦ τῆς ἁμαρτίας σώσασαν κόσμον (...)*²⁰⁷.

*Παστὰς τοῦ Λόγου ἀμόλυντε (...)*²⁰⁸.

*Ἐκ σοῦ ἢ δρόσος ἀπέσταξε, φλογμὸν πολυθειῶς ἢ λύσασα (...)*²⁰⁹.

*Χαῖρε (...) νεφέλη δόλωφωτε, ἡ τοὺς πιστοὺς ἀπαύστως ἐπισκιάζουσα*²¹⁰.

(...) ἰσαρίθμους γὰρ τῆ ψάμμω ὠδάς, ἂν προσφέρωμέν σοι, Βασιλεῦ ἄγιε, οὐδὲν τελοῦμεν ἄξιον, ὧν δέδωκας ἡμῖν (...).

*Χαῖρε ἀκτῖς νοητοῦ Ἡλίου χαῖρε βολίς τοῦ ἀδύτου φέγγους*²¹¹.

*Χαῖρε ἀστραπὴ τὰς ψυχὰς καταλάμπουσα· χαῖρε ὡς βροντὴ τοὺς ἐχθροὺς καταπλήττουσα*²¹².

*(...) χαῖρε ὅτι τὸν πολὺρρότον ἀναβλύξεις ποταμόν*²¹³.

ΣΥΝΟΨΗ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΘΕΟΤΟΚΟ ΣΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Ἡ Θεοτόκος κατέχει τὴν πρώτη θέση στοὺς χριστιανικοὺς συμβολισμούς, καὶ κυρίως στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν θρησκευτικὴ γραμματεία τοῦ Βυζαντίου.

Ὡς ἐπίλογο τῆς ἐκτενοῦς ἀναφορᾶς τῶν χριστιανικῶν συμβολισμῶν τῆς Θεομήτορος στὴν ὑμνογραφία καὶ κυρίως στὴν Ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου ἀναφέρονται ἐπιλεκτικὰ ὀρισμένα ὑμνογραφικὰ

203. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ α', τρ. 1ο.

204. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ γ', τρ. 3ο.

205. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ γ', τρ. 1ο.

206. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ δ', τρ. 1ο.

207. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ ε', τρ. 1ο.

208. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ στ', τρ. 3ο.

209. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ στ', τρ. 2ο.

210. Ἰωσήφ, *Κανὼν εἰς τὴν Θεοτόκον*, ὠδὴ στ', τρ. 4ο.

211. Ἀκάθιστος Ὑμνος, Φ, στ. 1α-β.

212. Ἀκάθιστος Ὑμνος, Φ, στ. 2α-β.

213. Ἀκάθιστος Ὑμνος, Φ, στ. 3β.

κείμενα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐνδεικτικὰ γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιαστικῶν ποιητῶν γιὰ τὴν Θεοτόκο.

Στὸ Θεοτοκίον τῆς δ' ὠδῆς τοῦ Ἀσματικοῦ Κανόνα τοῦ Ὁρθρου τῆς 1ης Σεπτεμβρίου γίνεται ἀναφορὰ στὸν πόκο τοῦ Γεδεῶν ὡς σύμβολο τῆς Θεοτόκου: *Καταβέβηκεν ὡς ὄμβρος, ἐπὶ πόκον ἐν μήτρα σου, Κύριος, ὡς ἔφη, πάλαι ὁ Προφήτης, Πανάμωμε, ὃν ἐνδυσὶ ταῖς οὐσίαις, ἀπεγέννησας, ᾧ κραυγάζομεν δόξα, Χριστέ, τῇ δυνάμει σου.*

Συχνά παρατηρεῖται ἡ διάθεση τῶν ὑμνογράφων νὰ καταγράψουν περισσότερους ἀπὸ ἓναν τύπου, ὥστε νὰ ἀναπτύξουν τὸν δοξολογικὸ στόχο γιὰ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου. Ὡς ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα θὰ μπορούσε νὰ ἀναφερθεῖ τὸ Θεοτοκίον τῆς Δευτέρας τοῦ δ' ἤχου: *Χαῖρε φωτὸς Νεφέλη, χαῖρε Λυχνία φωτεινή, χαῖρε στάμνε ἢ τοῦ Μάννα, χαῖρε ἢ Ράβδος Ἀαρῶν, χαῖρε βάτε ἀφλεκτε, χαῖρε λαμπάς, χαῖρε θρόνε, χαῖρε ὄρος ἅγιον, χαῖρε Παράδεισε, χαῖρε θεία τράπεζα, χαῖρε ὕλη μυστική, χαῖρε ἢ πάντων ἐλπίς.*

Ἐπίσης στὸ τελευταῖο μεγαλυνάριο τοῦ Ὁρθρου τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, τὴν 25η Μαρτίου, ἀναφέρεται: *Δανιήλ σε ὄρος καλεῖ νοητὸν γεννήτριαν Θεοῦ ὁ Ἡσαΐας βλέπει δὲ ὡς πόκον ὁ Γεδεῶν ὁ Δαβὶδ δὲ ἀγίασμα φάσκει, πύλην δὲ σε ἄλλος (...).*

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ τροπάρια πρὸς τὴν Θεοτόκο, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται κατὰ περίσταση, σύμφωνα μὲ τὸ *Τυπικὸν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*²¹⁴, ὅταν ἐνδύεται ὁ Πατριάρχης ἢ ὁ Ἀρχιερέας τὴν Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐκτὸς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, στὸ κέντρο τοῦ σολέα. Τὸ μέλος καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ τροπαρίου ἔγραψε ὁ περίφημος ὑμνογράφος τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ἐποχῆς Ἰωάννης Κουκουξέλης (13ος-14ος αἰ.). Πρόκειται γιὰ ἱστορικὸ μέλος μὲ πλούσια χειρόγραφη παράδοση ἢ ὁποῖα ὑποδηλώνει καὶ τὴν μεγάλη λειτουργικὴ του χρῆση: *Ἄνωθεν οἱ Προφῆται σὲ προκατήγγειλαν στάμνον, ράβδον, πλάκα, κιβωτόν, λυχνίαν, ὄρος ἀλατόμητον, χρυσοῦν θυμιατήριον καὶ σκηνήν, πύλην ἀδιόδευτον, παλάτιον καὶ κλίμακα, καὶ θρόνον τοῦ Βασιλέως.*

Ἡ ὑμνογραφία μὲ χριστιανικοὺς συμβολισμοὺς ποὺ ἀφορᾶ τὴν Θεοτόκο, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἐμπλουτίζεται μὲ ἀπάνθισμα βυζαντινῶν Ἀσματικῶν Κανόνων καὶ μὲ νέα ἔργα τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, τὸ

214. *Τυπικὸν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, ἔκδ. Γ. Βιολάκης, Κωνσταντινούπολη 1888.

σύνολο τῶν ὁποίων θὰ ἀποτελέσει τὸ *Θεοτοκάριον*²¹⁵, ποὺ συνθέτει ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἐπιστέγασμα τῆς ἐκτενοῦς θεομητορικῆς θεολογικῆς γραμματείας²¹⁶.

Οἱ χριστιανικοὶ συμβολισμοὶ τοῦ φυσικοῦ κόσμου διαμορφώνουν καὶ περιγράφουν τὴν σχέση τῶν ἀνθρώπων μὲ τὰ ὄντα τῆς φύσης. Ἡ σχέση αὐτὴ φαίνεται πολὺ χαρακτηριστικὰ στὴν ἱστορία τοῦ Ἰωνᾶ, τὴν ὁποία θὰ ἀναφέρουμε ἀκολούθως ὡς ἐπίλογο τῆς παρούσας μελέτης.

Ὅταν ὁ Θεὸς ἀπέστειλε τὸν προφήτη Ἰωνᾶ στὴν Νινευὴ γιὰ νὰ συνετίσει τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως, οἱ ὁποῖοι εἶχαν παρεκκλίνει ἀπὸ τὸν θεϊκὸ νόμο καὶ νὰ τοὺς προειδοποιήσει γιὰ τὴν ἐπικείμενη τιμωρία, ὁ Ἰωνᾶς ἀρχικὰ φοβήθηκε καὶ δὲν μετέβη στὴν Νινευή. Μετὰ ὅμως ἀπὸ τὴν περιπέτειά του στὴν κοιλία τοῦ κήτους, πῆγε στὴν Νινευή, ὅπου κήρυξε τὴν μετάνοια καὶ βρῆκε ἄμεση ἀνταπόκριση ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ βασιλιάς τῆς Νινευὴ ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἐκφράσει ὁλος ὁ λαὸς τὴν μετάνοιά του μὲ καθολικὴ νηστεία, στὴν ὁποία θὰ συμμετείχαν καὶ ὅλα τὰ ζῶα.

Ἡ συμμετοχὴ τῶν ἄκακων κτηνῶν στὴν ἐκδήλωση τῆς μετάνοιας εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἀγαστῆς συνύπαρξης ἀνθρώπων καὶ ζώων τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Γυρίζοντας ἀπὸ τὴν Νινευὴ ὁ Ἰωνᾶς βρῆκε στέγη καὶ διανυκτέρευσε κάτω ἀπὸ μία μεγάλη κολοκύνθη, ποὺ ὁ Θεὸς δημιούργησε γιὰ αὐτὸν τὸν σκοπὸ. Ἡ κολοκύνθη ὅμως τὸ πρῶτὸ ξεράθηκε πάλι κατ' ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ. Ὁ προφήτης στενοχωρήθηκε μέχρι θανάτου καὶ ἐξέφρασε τὴν θλίψη του στὸν Κύριο.

215. Νικόδημος Ἄγιορείτης, *Θεοτοκάριον*, ἔκδ. Σ. ΣΧΟΙΝΑ, Βόλος 1979.

216. Συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς πατερικῆς διδασκαλίας σχετικὰ μὲ τὴν ἀποδιδόμενη πρὸς τὴν Θεοτόκο τιμὴ, βλ. Α. ΠΑΠΑΡΝΑΚΗΣ, *Θεομητορικὴ τυπολογία στὴν Παλαιὰ Διαθήκη* (2018) στὸ <https://ejournals.lib.auth.gr>. Βλ. ἐπίσης Δ. ΤΣΕΛΕΠΙΔΗΣ, Ἡ Θεοτόκος κατὰ τὴν ἕμνογραφία τῶν Θεομητορικῶν ἑορτῶν, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 709 (1986), 22-27. Χ. ΚΟΝΤΑΚΗ, Ἡ διδασκαλία τῶν πατέρων περὶ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ τῆς ὀφειλομένης πρὸς αὐτὴν τιμῆς, *Θεσσαλονίκη* 1999, 299 ἔξ. Προβλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς θεομητορικῆς τυπολογίας στὴν πατερικὴ γραμματεία, J. SÁNCHEZ-PERRY, *Theotokos of Byzantium and Guadalupe of Tepeyac: Patristics, Typology, and the Incarnation*, *Apuntes: reflexiones teológicas desde el contexto hispano-latino*, (Spring 2013) 16-31. J. E. HUNTER, Blessed Art Thou among Women? Mary in the History of Christian Thought, *Review and Expositor* 83 (1986), 35-49.

(...) και εἶπεν ὁ Θεὸς πρὸς Ἰωνᾶν εἰ σφόδρα λελύπησαι σὺ ἐπὶ τῇ κολοκύνθῃ; και εἶπε σφόδρα λελύπημαι ἐγὼ ἕως θανάτου. και εἶπε Κύριος σὺ ἐφείσω ὑπὲρ τῆς κολοκύνθης, ὑπὲρ ἧς οὐκ ἐκακοπάθησας ἐπ’ αὐτὴν οὐδὲ ἐξέθρεψας αὐτήν, ἢ ἐγενήθη ὑπὸ νύκτα και ὑπὸ νύκτα ἀπώλετο. ἐγὼ δὲ οὐ φείσομαι ὑπὲρ Νινευῆ τῆς πόλεως τῆς μεγάλης, ἐν ἧ κατοικοῦσι πλείους ἢ δώδεκα μυριάδες ἀνθρώπων, οἵτινες οὐκ ἔγνωσαν δεξιὰν αὐτῶν ἢ ἀριστερὰν αὐτῶν, και κτήνη πολλά;²¹⁷

Ἡ φροντίδα τοῦ Θεοῦ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς Νινευῆ και τὸν προφήτη του συνυπάρχει με αὐτὴν γιὰ τὰ ἄκακα ζῶα, τὰ ὁποῖα δημιουργήθηκαν γιὰ νὰ συμβάλουν στὴν εὐζωία και τὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου²¹⁸.

Ἡ θεολογική και φιλοσοφική ὀπτική γωνία ἀπὸ τὴν ὁποῖα προσεγγίζει ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος τὰ ὄντα τῆς φύσης και γενικότερα τὸ περιβάλλον εἶναι αὐτὴ ποὺ σηματοδοτεῖ τὴν διαφορετικότητά του σὲ σχέση με τὸν ἀρχαῖο κόσμο ἀλλὰ και τὴν σημερινὴ ἐποχή. Καὶ μπορεῖ οἱ θεωρίες τοῦ νεοπλατωνισμοῦ νὰ ἐπηρέασαν κυρίως μόνο τοὺς λογίους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ κείμενά τους²¹⁹ και νὰ μὴν ἔγιναν ποτὲ εὐρύτερα γνωστὲς και ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὸν ἀπλὸ λαό, ἢ διδασκαλία ὅμως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπεκράτησε και διαπότισε τὴν σκέψη γενικότερα τῶν ἀνθρώπων στὸ Βυζάντιο. Εἶναι χαρακτηριστικὲς οἱ διηγήσεις ὀρισμένων ἀγιολογικῶν κειμένων γιὰ τὴν ἀρμονικὴ συμβίωση ἀγρίων θηρίων με ἀγίους, ὅπως αὐτὴ τοῦ ἀγίου Γερασίμου τοῦ Ἰορδανίτη με τὸν ὄνο

217. Ἰων. 4.6-4.11. Πρβλ. τὴν ἐρμηνεία τοῦ Π. Τρεμπέλα στο χωρίο 4.11: «ἀκόμη δὲ ὑπάρχουν εἰς αὐτὴν και κτήνη πολλά, τὰ ὁποῖα, ὅπως τὰ νήπια, οὕτω και αὐτὰ δὲν ἔπταισαν εἰς τίποτε».

218. Βλ. ἐνδεικτικὰ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Γένεσιν*, PG 53.232. Βλ. ἐπίσης Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Ματθαῖον*, PG 57.33.

219. Βλ. ἐνδεικτικὰ Μιχαὴλ Ἐφέσιος, *Σχόλια εἰς τὸ πρῶτον τῶν περὶ ζῶων μορίων Ἀριστοτέλους*, ἔκδ. Μ. HAYDUCK, *Michaelis Ephesii in libros de partibus animalium, de animalium motione, de animalium incessu commentaria* [Commentaria in Aristotelem Graeca 22/II] Berlin 1904, 1-99. Μιχαὴλ Ἐφέσιος, *Σχόλια εἰς τὸ περὶ ζῶων πορείας Ἀριστοτέλους*, ἔκδ. Μ. HAYDUCK, *Michaelis Ephesii in libros de partibus animalium, de animalium motione, de animalium incessu commentaria* [Commentaria in Aristotelem Graeca XXII/2] Berlin 1904, 135-170. Γεώργιος Παχυμέρης, *Περὶ ζῶων μορίων*, ἔκδ. Ε. PAPPAS, Georgios Pachymeres, *Philosophia, Buch 6. Kommentar zu "De partibus animalium" des Aristoteles* [Corpus Philosophorum Medii Aevi / Commentaria in Aristotelem Byzantina 4/I], Ἀθήνα 2008.

καὶ τὸν λέοντα²²⁰. Ἐπίσης ἐνδιαφέρων παρουσιάζει ἡ ποικιλία καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν εὐχῶν στὰ ἐκκλησιαστικά *Εὐχολόγια* ποὺ ἀφοροῦν τὰ ζῶα²²¹, τὰ φυτά, τὶς καλλιέργειες, τοὺς σπόρους καὶ τοὺς καρποὺς τῆς γῆς, καθὼς καὶ οἱ σχετικὲς ἐκκλησιαστικὲς Ἀκολουθίαι ἁγίων ποὺ θεωροῦνται προστάτες τῶν κτηνῶν, τῶν φυτῶν καὶ τῶν καλλιεργειῶν, ὅπως οἱ ἅγιοι Μόδεστος, Μάμας καὶ Τρύφων.

Μία ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς εὐχὲς γιὰ τὴν εὐφορία τῶν καλλιεργούμενων ἀγρῶν καὶ τὴν αὐξηση καὶ προστασία τῶν γεννημάτων τῆς πανίδας καὶ τῆς χλωρίδας ἐντάσσεται στὸ *Μέγα Εὐχολόγιον*²²² καὶ φέρεται ὡς σύνθεση τοῦ ἁγίου Μάμαντα: (...) Ἐπικαλούμεθά σε τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, (...) ἐπάκουσόν μου τοῦ ἁμαρτωλοῦ, καὶ ἀναξίου δούλου σου Μάμαντος (...). Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, (...) μὴ ἐπέλθῃ ἐπὶ τὴν ποίμνην αὐτοῦ ἢ τὴν ἀγέλην τῶν βοῶν αὐτοῦ διαβολικὴ συμφορὰ ἢ ἄλλη τις νόσος. (...) καὶ ὅπου ἀναγνωσθῇ αὕτη μου ἢ προσευχή, εἴτε εἰς ποίμνην, εἴτε εἰς βόας, εἴτε εἰς ἡμίονους, μὴ ἐπέλθῃ εἰς τὰ ζῶα αὐτοῦ νόσος ἢ ἕτερος πειρασμός (...)

Βεβαίως ἡ ἐπίκληση τῆς θείας δυνάμεως τῶν ἁγίων προσώπων γιὰ τὴν εὐκαρπία τῶν γεννημάτων τῆς γῆς καὶ τὴν ὑγεία τῶν παραγωγικῶν ζώων ὥστε νὰ αὐξάνονται καὶ νὰ ἀναπαράγονται, ἀποτελεῖ φυσικὴ καὶ δικαιολογημένη θρησκευτικὴ τακτικὴ γιὰ κάθε ἀγροτικὴ κοινωμία. Οἱ ἄνθρωποι στὸν Μεσαίωνα, ὅπως φυσικὰ καὶ στὴν ἀρχαιότητα, συμβιώνουν μὲ τὴν φύση καὶ τὰ ὄντα τῆς, καθὼς ἡ ζωὴ τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ προϊόντα τους καὶ τὴν χρῆση τους στὶς μεταφορὲς καὶ στὸν πόλεμο²²³.

Στὸν χριστιανικὸ συμβολισμὸ τοῦ φυσικοῦ κόσμου εἶναι εὐδιάκριτη ἡ τελεολογικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλα τὰ ὄντα δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸν Θεό, προκειμένου νὰ συμβάλουν στὴν ἐυζωΐα τοῦ ἀνθρώπου, στὴν πνευματικὴ τελειότητα καὶ τὴν θέωση του.

220. Βλ. Ἰωάννης Μόσχος, *Λειμών*, PG 87/III, 2965-2969. Βλ. καὶ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ὅσιος Γεράσιμος, 34 κ.εξ., ὅπου περιλαμβάνονται καὶ σχετικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου σὲ βυζαντινὰ μνημεῖα.

221. Βλ. ἐνδεικτικὰ, *Εὐχὴ εἰς κτήνη τοῦ ἁγίου Μοδέστου, τοῦ ἁγίου Ὑπατίου καὶ τοῦ ἁγίου Μάμαντος, Εὐχολόγιον*, ἔκδ. J. GOAR, *Euchologion sive rituale Graecorum*, Βενετία 1730, (ἀνατ. Graz 1960), 517-520.

222. *Εὐχὴ εἰς κτήνη τοῦ ἁγίου Μοδέστου, τοῦ ἁγίου Ὑπατίου καὶ τοῦ ἁγίου Μάμαντος, Εὐχολόγιον* (Goar), 517-520.

223. T. KOLIAS, *Byzantinische Waffen*, Wien 1988, 52, 76, 190, 200, 262.

Ἔτσι μὲ βάση αὐτή τήν ἀντίληψη διαμορφώθηκε ὁ χριστιανικός συμβολισμός τοῦ φυσικοῦ κόσμου στήν θρησκευτική γραμματεία καί κυρίως στήν ὕμνογραφία.

CHRISTIAN SYMBOLISM OF THE NATURAL WORLD IN BYZANTINE RELIGIOUS
LITERATURE (WITH SPECIAL EMPHASIS TO HYMNOGRAPHY)

The present study concerns the symbolism of the natural world in Byzantine religious literature and mainly in hymnography. The symbolism of the beings of the natural world in an agricultural society, such as Byzantium, originates from the direct observation of Nature. This leads to a “Christian symbolism of Nature”: all natural beings are interpreted symbolically and teachings about human behaviour are drawn from them.

